

Вступ

Вивчення навчального курсу «Історія української культури» для студентів всіх спеціальностей спрямоване на забезпечення всебічної підготовки студентів Національного гірничого університету (далі НГУ), здійснення вимог Конституції України щодо державного сприяння консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури. Згідно з цим вивчення курсу «Історія української культури» сприяє розвитку і захисту здобутків вітчизняної культури, а глибоке опанування її цінностями є обов'язком громадянина та виступає неодмінною умовою успішної діяльності фахівця будь-якого профілю. Дисципліна «Історія української культури» вивчається в обсязі 1,5 кредиту (81 години).

Запропонований курс спрямований на опанування найвизначнішими скарбами вітчизняної культури, дає уявлення про історико-культурний поступ української нації, системний взаємозв'язок всіх складових вітчизняної культури у контексті розвитку світового людства.

Засвоєння пропонованого курсу студентами університету збагатить їх необхідними для сучасного фахівця загальнокультурними знаннями, забезпечить орієнтацію у вітчизняному культурному просторі, сприятиме формуванню широкого світогляду, розумінню свого місця в культурі.

Курс «Історія української культури» є нормативною дисципліною з гуманітарно-економічного циклу, що викладаються в НГУ та несуть головне навантаження в формуванні світогляду високодуховного громадянина України.

Мета курсу – розвинути у студентів бачення загальнолюдських духовних цінностей та вміння абстрактного мислення через ознайомлення з головними досягненнями української культури, розкриття значущості, багатомірності та різноманітності вітчизняної культури, що сприяє вихованню у студентської молоді патріотизму, відповідальності та високих естетичних потреб і художнього смаку.

Завдання вивчення даної дисципліни:

- ознайомити студентів з багатьма галузями української культури, її історичними формами, зокрема такими як мова, наука, освіта, література, театр, архітектура, образотворче мистецтво, музика, кіно, телебачення, системи релігійних поглядів, політика, правова і побутова культура, а також розвитком знання в системі культурних цінностей;

- сформувати цілісне уявлення про багатомірність вітчизняної культури та її значущість в контексті світового культурного розвитку людства., про системний взаємозв'язок всіх складових української культури, роль кожної з них у суспільному і духовному поступі України, інших держав і народів світу;

- розширити світогляд студента необхідними для сучасного фахівця загальнокультурними знаннями, забезпечити орієнтацію в культурному просторі, сприяти формуванню широкого світогляду, розумінню свого місця та відповідальності в становленні вітчизняної культури на сучасному етапі, її розвитку та захисті.

ЛЕКЦІЯ 1

СУТНІСТЬ ПОНЯТТЯ КУЛЬТУРИ, ЇЇ СТРУКТУРА, ВИДИ ТА ФОРМИ

1. Сутність та походження поняття «культура».
2. Основні функції культури
3. Структурна цілісність культури. Культура матеріальна та духовна
4. Історична типологія культури

Основні поняття:

Культура – форма духовної та матеріальної діяльності людей, спрямованої на відтворення та оновлення соціального буття через розгортання творчої діяльності та спрямованої на пошук глибинного смислу буття

Артефакт – утворення чи процес штучного походження.

Світогляд – самовизначення людини щодо її місця у світі та взаємозв'язків з ним, це духовно-практичне утворення, засноване на співвіднесенні наявного, суцього та належного, синтез досвіду, оцінки знання та переконань, зорієнтованого на ідеали.

Антропоцентризм – (антропос – людина) світоглядна позиція розуміння людського буття як мети світового процесу, а позиції людини в світі як центральної.

Космологізм – (космос – всесвіт, порядок, система; логос – слово, знання) світоглядна позиція розуміння буття як цілісної системи з органічним існуванням взаємозв'язків всіх складових структур

Теоцентризм – (тео – бог) світоглядна позиція розуміння божественності буття, в якому Бог виступає началом та кінцевою метою світобудови та центром Всесвіту.

Європоцентризм – культур філософська та світоглядна позиція, згідно з якою Європа та притаманний їй тип розвитку є центром світової культури.

Цивілізація – відносно самостійне соціально-історичне утворення, локалізоване в просторі та часі, що може мати ієрархічні рівні.

Цінності – ідеальні уявлення, що формують світогляд та підпорядковують інтереси та потреби, обов'язки та ідеали, прагнення та мотивації у становленні особистості та суспільства.

Сутність та походження поняття «культура»

Предметом вивчення дисципліни «Історія української культури» виступає феномен *культури* в її історичному аспекті становлення вітчизняного соціуму.

Що таке культура? Чому цей феномен викликає багато питань та різноманітних визначень. Поняття «культура» відноситься до числа фундаментальних в сучасних гуманітарних науках. Трудно назвати слово яке б мало множинність смислових відтінків. Як визначає П.С. Гуревич: «з 1871р. по 1919 р. було дано 7 визначень поняття «культура» (перше належить видатному англійському етнографу Едуарду Тайлору), то з 1920 по 1959 р. У різних авторів нараховувалося 157 визначень цього поняття... Зараз число визначень вимірюється вже чотирьохзначними цифрами»^{*} Багатомірність тлумачень культури пояснюється глибиною та невичерпністю людського буття.

Доцільно визначити три головних аспекти поняття культури.

По-перше, культура є форма вільної самореалізації особистості, сфера творчості. Цей аспект підкреслює, що культура відображає сферу суспільного життя, в якій найбільш повно реалізуються творчі потенції людини. Це перш за все мистецтво, наука, освіта. Але ж сфери матеріального виробництва, так само не позбавлені творчості, коли людині надається можливість не тільки бути виконавцем, а і реалізовувати особистісні замисли.

По-друге, культура є ціннісне відношення до реальності. Цей аспект культури означає, що в неї завжди присутнє визначення безумовної цінності, вищого смислу існування людини. З ціннісним відношенням тісно пов'язано поняття ідеалу, особливо морального чи естетичного. Культура як уявлення про цінності не обмежується сектором життя індивіда чи суспільства, а охоплює собою всі її сторони, надаючи їм певну ціннісно-світоглядну спрямованість.

По-третє, культура є штучний, створений думкою, духом чи руками людини світ, що відрізняється від природи (натури). Цей аспект акцентує протиставлення «культури та природи», вказуючи на те, що буття людини та суспільства принципово відрізняються від чисто природного існування, презентуючи особливий світ, в якому визначається духовна сторона.

Культуру часто визначають як «другу природу». Таке розуміння походить від Демокрита. Людина, як частка природи, не обмежується існування в її межах та прагне створити свої умови існування. Так, з одного боку культура – це природний феномен. Хоча б тому що людина включена в об'єктивні форми доцільного існування в межах природної системи. Без природи не було б культури, хоча б тому, що людина користується природними ресурсами, розкриває свій особистий потенціал. З іншого боку культура виникає тому, що

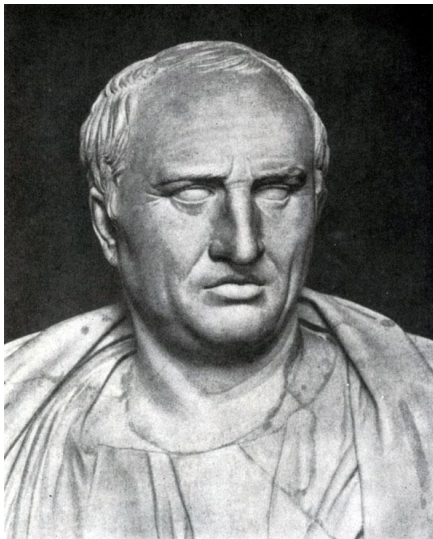
^{*} Гуревич П.С. Культурология. Учебное пособие – М.: Знание, 1996. – С.10.

людина прагне подолати органічну даність свого виду та створює те, чого в природі ніколи не було. Іноді ексцентричність людини призводить до руйнування природи. Тоді культура виступає як ворожнеча всьому природному. З розвитком техногенної цивілізації, яка засновується на антропоцентричному світоуявленні (тобто враховуються тільки інтереси людини) культура, стає ворогом природи, що народжує кризові явища у еко- та соціо-системі. Виникає парадокс: людина, діяльність якої спрямована на творчі здобутки у виході за межі природної даності, виступає найсильнішим ворогом як для себе, так і для свого довілля.

З поняттям культури тісно пов'язано поняття *артефакту*. Це утворення чи процес штучного походження. В культурології це поняття використовується як протилежне поняттю органіка. Все природне є антипод артефакту. Природа та культура дійсно протистоять один одному. За думкою російського філософа ХІХ століття П.О. Флоренського, «вони існують не поза один одного, а лише один з одним».* Культура ніколи не існує без стихійного підґрунтя, що слугує для неї середою та матерією. З іншого боку, за думкою філософа, природа ніколи не дається без культурної форми, що робить її доступною для пізнання.

В культурі завжди є щось конкретне: це певний вид та спосіб творчості. І тому в конкретному сенсі, існує стільки культур, скільки суб'єктів, що творять. Саме це і пояснює різноманітність культур, її різні форми та види.

В тлумаченні культури як сфери вільної самореалізації особистості, підкреслюється, що культура дає людині можливість вільно реалізовуватися в духовному плані, здійснювати свої ідеали, проекти, творчі замисли. Культура не є зовнішньою по відношенню до людини. Її смисл в тому, щоб людина жила життям культури, сприймав її досягнення як частину своєї душі. За словами

Портрет Цицерона, мармур,
1 ст. до н. е.

російського філософа І.О. Ільїна, культура це те, що потребує «повноти душевної участі». Значення культури міститься в тому, щоб зберегти та розвинути ті багатства, що закладені в душі людини.

В культурі людина виступає як універсальна істота. Це означає, що саме в цій сфері вона принципово відкрита всьому світу. В культурі як в особливій сфері, людина виявляє та реалізує свої необмежені можливості пізнання та творчості, здійснює себе як творча істота.

Етимологічне значення поняття культури походить з античності. Його можна зустрінути в трактатах та листах Стародавнього Риму. Cultio – обробка. Історично вихідне значення цього поняття полягає у обробці та догляду за землею.

*Флоренский П.А. У водоразделов мысли: Черты конкретной метафизики. Часть II // Символ. 1992. – 28. – С.128.

З часом слово «культура» відривається від земної обробки та все більше співвідноситься з розумністю. Римський оратор та філософ Цицерон, говорячи про обробку, мав на увазі вже не землю, а духовність. Пізніше сенс поняття культури полягав у догляді, поліпшенні, ушляхетнюванні тілесно-душевно-духовних сил, схильностей та здібностей людини. З цим поняттям стали пов'язувати й ступень освіченості та вихованості людини. Культура розглядається й як спосіб життя чи мислення, характерний для певного просторо-часового виміру.

З етимологією слова культура пов'язано звертання до сенсу слова культ – поклоніння, шанування. К. Реріх, що запропонував тезу «Світ через культуру», проводив паралелі з санскритським розуміння слів kultur (поклоніння світлу). За багатьма духовними традиціями під символом світла розумівся дух. Саме тому культура розуміється як шлях становлення духовності чи духовна еволюція людства. Культура – це рівень розширення свідомості в її духовних, цілісних аспектах. Ще середньовічний філософ Августин Блаженний говорив «Час – це ми. Які ми – такий і час». Тобто рівню розвину тості нашої свідомості, її духовного аспекту відповідає рівень створеної культури. Так визначальним для розвитку культури виступає внутрішня духовна зрілість людини, відповідність її цінностей еволюційним потребам часу.

Надамо декілька визначень культури, що відкривають багатомірність її глибинних смислів.

Культура – це діяльність людини, пов'язана з напруженим творчим актом, проривом в новий духовний простір.

Культура – історично визначений ступень розвитку суспільства та людини, що знайшло вираження в результатах матеріальної та духовної діяльності людей, в створенні «другої природи».

Культура – це сукупність проявлення життя, досягнень та творчості народу чи групи народів.

Культура – це якість образу життя.

Культура – це загальний та прийнятий спосіб мислення.

Культура – це реалізація людської творчості та свободи

Культура – це сталі вірування, цінності та норми поведінки, що організують соціальні зв'язки та створюють можливості загального розуміння життєвого досвіду.

Культура – феномен, що народжений незавершеністю, відкритістю людської природи, розгортанням творчої діяльності людини, спрямованої на пошук сакрального смислу буття

Культура – це складна, витончена, наповнена суб'єкт-об'єктивними відношеннями, форма життя, де відбувається постійний синтез суб'єктивного розвитку та об'єктивних духовних цінностей.

Основні функції культури

Важливо зрозуміти не тільки «що таке культура?», але ж і те як вона функціонує, як здійснюється єдність культурного життя суспільства в історичному та географічному просторі. В культурології під ред. Г.В.Драча виділяються функції, культури, що «дозволяють суспільству існувати тривалий історичний період, вийти в сучасний вік етнічним спільнотам, що стали крупними соціальними утвореннями».* Автори виділяють дві з них: культура як форма трансляції соціального досвіду та культура як спосіб соціалізації особистості.

В першому випадку культура виступає як форма трансляції (передачі) соціального досвіду через осягнення кожним поколінням не тільки предметного світу культури, але ж і культурних цінностей, зразків поведінки. При цьому роль культури, що регулює соціальний досвід полягає в формуванні сталих художніх та пізнавальних канонів, уявленні про прекрасне, бачення природи у всіх етнічних особливостях і колориті цього досвіду.

Національний світ – це єдина система, в якій поєднані людина і історично оточуюча його природа, впливає на соціальний стан етносу, формує національний характер та управляє його практичною діяльністю.

В збереженні, притаманних цьому зразку поведінки, цінностей, що регулюють відносини між людьми в суспільстві та родині, повинна бути визначена сталість. Ця сталість і є традиція. Традиція – один з механізмів сакралізації культурних цінностей, спосіб збереження культури. Традиція конкретизує соціальний досвід та рівень розвитку, що досягнуло суспільство у взаємовідносинах з природою. Це проявляється в наявності конкретних традицій: в ремеслі, художній творчості, побуті тощо.

Суспільство в цілому об'єднує не тільки традиція, але ж і новація (спосіб становлення знання). Тип культури характеризує той спосіб оновлення та накопичення досвіду, що прийнятий в даному суспільстві. Наприклад в традиційному суспільстві передача знання походить в сталого та авторитетного джерела. Нетрадиційного типу культури засновані на системі освіти, науки, коли спосіб отримання знання не закріплюється традицією, а кожне нове знання сприймається як особистісний винахід.

Культура – це те, що дозволяє людині розвивати свій внутрішній світ. Це відбувається завдяки реагуванню особистості на соціальні вимоги, усвідомлення їх морального, політичного та естетичного смислу та виходячи з цього приймати рішення та здійснювати моральний вибір. Мотивуючи поведінку, людина орієнтується на свої потреби, природні чи соціальні. Наприклад по способу приготування їжі ми можемо встановити рівень культури, що відповідає розвитку людини чи групи людей. Задоволення потребностей є з одного боку тим, що залишає нас на рівні тварини, а з іншого тим, що дає нам

*Культурология. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. – С.100.

можливість еволюцію вати, тобто переводити низки задоволення на більш високий рівень. (перехід від тілесних задоволень до духовних).

Так механізмом регуляції культурного здійснення людини виступають цінності, як один з визначальних атрибутів культури. Цінності – це орієнтири нашого буття, що визначають смисл існування, значимість здобутків культури. Так через культуру відбувається духовне становлення особистості, що визначає себе та свій шлях відповідно до простору-часового здійснення культури.

Ці основні функції культури проявляються в найбільш поширених проявах культурного буття, де відбуваються наступні форми реалізації культурного простору.

1. *Функція культури – як накопичення духовних цінностей.*

2. *Нормативна функція культури.* Формування норм та законів взаємостосунків між людьми, закони суспільного існування людства.

3. *Пізнавальна функція культури.* Культурні здобутки в сфері науки, мистецтва, філософії, релігії є підставою для пізнання та усвідомлення цілісного уявлення про світ.

4. *Смислоутворююча функція культури.* Формування смислі та орієнтирів духовного розвитку людства, етносу, особистості.

5. *Комунікативна функція культури.* Через культурні цінності відбувається зв'язок між держава, націями, соціальними утворюваннями (мова, правила спілкування, технічні здобутки (телефон, Інтернет тощо)). Культурні утворювання сприяють діалогу культур, тобто спілкуванню та взаємозбагаченню представників різних культурних традицій.

6. *Функція суспільної пам'яті.* Культура як акумулятор та транслятор здобутків цивілізації.

7. *Еволюційна функція культури.* Через здійснення культури відбувається духовне становлення людства, визначення свого духовного призначення в всесвіті.

Структурна цілісність культури.

Культура матеріальна та духовна

Структурна цілісність проявляється в ієрархічному підпорядкуванні культурних цінностей. Одні займають центральне, фундаментальне місце, інші – другорядне та похідне. Одні мають загальне, тотальне значення, інші – локальне та конкретне.

В структурі культури ми бачимо як сталі та і змінюючі компоненти. К першим відносяться знакові засоби, за допомогою яких вирішується основне коло проблем, виникаючих в культурі та підтримується основні процеси функціонування. До сталих компонентів відносять такі фундаментальні поняття як «культурна свідомість», «картина світу», «світорозуміння», «категорії культури». До компонентів, що змінюються відносять нові покоління людей, нові ситуації, періодично виникаючі проблеми та розриви. Умовою утримання культури є цілісність та взаємозв'язок всіх її компонентів.

Цілісність культури спирається на цілісність природи. Цілісність культури з якою людина зустрічається у повсякденному житті є цілісність матеріального та духовного життя людини, цілісність тих матеріальних та духовних засобів, якими користується в своєму житті кожного дня.

Матеріальна культура більш безпосередньо та прямо обумовлена якостями природних об'єктів, різновидами форм сировини, енергій та інформації, використовуються людиною в якості вихідних матеріалів або сировини при створенні матеріальних предметів, матеріальних продуктів та матеріальних засобів існування людини.

До матеріальної культури відносяться різні продукти матеріального виробництва. Це енергетичні та сировинні ресурси. Це інструменти праці – від простих технічних форм до складних машинних комплексів. Це різні види матеріально-предметної та практичної діяльності людини.

Матеріальна культура містить різні за типами та формами артефакти, де природний об'єкт та його матеріал трансформований таким чином, що об'єкт стає річчю, тобто предметом, характеристика якого продукується творчими здібностями людини та має культурно доцільне призначення та цивілізаційну роль. Іншими словами, матеріальна культура, це втілена в речах духовність людини. Це матеріалізований та предметно втілений дух людства.

Почаїв, Успенський собор

Таким чином, рівень матеріальної досконалості людства напряму залежить від її духовного потенціалу. *Духовна культура* включає до себе, з одного боку, продукти духовної діяльності, з іншого – саму духовну діяльність. Артефакти духовної культури існують в різних формах. Це звичаї, норми та зразки поведінки людини, що склалися в конкретно-історичних соціальних умовах. Це моральні, естетичні релігійні чи політичні ідеали та цінності, ідеї та

наукові знання. Це завжди продукти духовної діяльності.

Матеріальна та духовна культури існують не в протиставленні одне до одного, а у взаємозв'язку та взаємодоповненні. Визначення матеріальної та духовної сфер діяльності людини відбувається не за принципом емпіричного доведення чи навпаки, а за цілепокладанням, що застосовується при здійсненні творчого акту та підпорядковується антиномії егоїзм – альтруїзм. Тобто діяльність, що спрямована на задоволення безпосередніх прагматичних інтересів завжди сприяє розвитку матеріальної культури, в якій зовнішньоекономічний аспект стає провідним. І навпаки, діяльність, що спрямована до духовних смислів існування через відмову від матеріальної залежності та кон'юнктурної заангажованості, сприяє розвитку духовної культури, в якій провідна роль відводиться внутрішньо-сутнісним смислам буття людини.

Звичаї – одне з стародавніх явищ в духовній історії людства. Вони домінують в якості основних регуляторів поведінки в архаїчному суспільстві. Звичаї – це звичні, мало усвідомлені, цілісні зразки поведінки. Звичаї включають традиції, що підтримуються та практикуються через обрядові та ритуальні дії.

Норми – виділилися з звичаїв та набули самостійного існування, або спеціально розроблялися для спеціальної поведінки людини.

На більш високому рівні духовної культури домінуюче значення надається цінностям. *Цінності* формуються не тільки через синтез функцій норми та звичаю, а включає до себе інтерес та потребу, обов'язок та ідеал, прагнення та мотивацію. Виділяються типи цінностей: вітальні, пов'язані з ідеалами здорового життя; цінності соціальні, пов'язані з соціальним благоустроєм; цінності політичні, пов'язані з ідеалами свободи, правопорядку та гарантіями громадянської рівності; релігійні та ідеологічні цінності, пов'язані з ідеалами смислу життя, формуванням цілей для майбутнього; художньо-естетичні цінності, пов'язані з ідеалами прекрасного, гармонії, краси сімейно-родинні цінності, пов'язані з ідеалами родинного життя, благополуччя та гармонії інтересів.

До духовної культури відносять різні види прояву людського духу.

Наука – раціональне пізнання закономірностей фізичного світу з метою вдосконалення життя людини. Провідний метод наукової діяльності – доведення, експеримент.

Мистецтво – проявлення внутрішнього світу людини та його уявлень про світ в образно-символічній формі. Провідний метод мистецтва – інтуїція, інсайт, осяяння.

Релігія – прийняття Божественного устрою світу та прагнення до трансцендентного. В основі лежить віра та догма. Метод релігійного світорозуміння – одкровення.

Мораль – норми співіснування людей в соціумі. Моральні норми формуються або раціонально у вигляді імперативу («наказ розуму» Кант), або виходячи з свободи волі (інтуїтивне знаходження істини згідно свободи волевиявлення, спрямованого до віщих духовних смислів)

Філософія – пошук та знаходження людиною відповідей на головні питання свого буття (найбільш сутнісні, фундаментальні, всеохоплюючі, не знаючи виключення, об'єднуючі життя людей в єдине ціле, в поле дії яких підпадає кожна людина). Метод філософського світорозуміння – умоглядні узагальнення універсальних законів існування людини та світу.

Історична типологія культури

Сучасна наука відносить начало процесу, в результаті якого на Землі з'явилась людина сучасного типу до віддалених часів (приблизно 2.5 – 1.7 млн. років тому). В надрах стародавніх міфів та уявленнях античних мислителів (діалоги «Тімей» та «Критій» Платона) містяться знання про стародавні людські раси, що виникли значно раніше, а саме Лімурійська раса, Атлантична раса, які відповідали високому рівню цивілізаційного розвитку і на зміну яким прийшла наша раса, в якій генетична пам'ять людської свідомості зберегла світо уявлення своїх духовних предків.

Бюст Платона

Біля 40 тис років тому процес формування людини в відомому нам сенсі як і процес зародження суспільства та культури підійшли до свого завершення. Антропогенез (виникнення людини), соціогенез (виникнення суспільства), культурогенез (виникнення культури), як три сторони єдиного

процесу, стоять у витоків історії сучасного людства.

Тривалий час історичний процес розвитку людини, суспільства та культури відбувався локально – окремими, незалежними один від одного утвореннями. Це особливо було характерно для архаїчної та первісної культур. Приблизно 5 тисяч років тому серед величезної кількості первісних утворень та архаїчних культур з'являються перші суспільства-цивілізації. В останні століття до н.е. та перші століття н.е. вони утворюють практично єдину зону стародавніх цивілізацій, що пролягли від Атлантичного океану на Заході (Римська імперія) до Тихого океану Сході (імперія Хань в Китаї). В середні віки ця зона значно розширюється. В Новий час – після великих географічних відкриттів, в результаті промислової та особливо науко-технічної революції – земна куля перетворюється в загальне місце дій людей різних суспільств та культур. Сучасна культура – важлива складова сучасного глобального світу. Це найзагальніші умови та межі існування та розвитку людської культури.

Імператор Уді, династія Хань

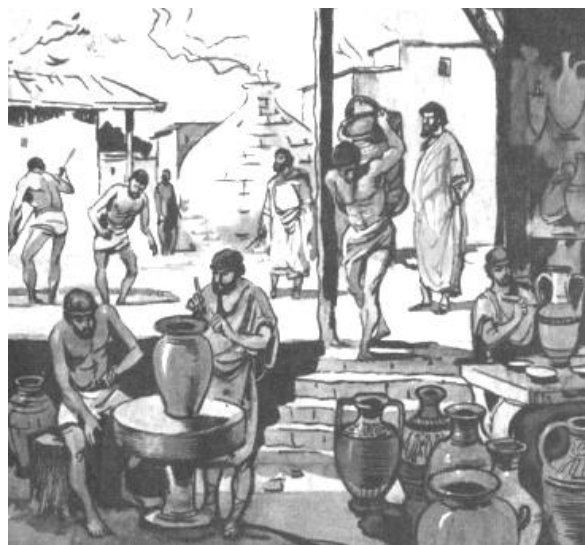
Лінійний підхід до розуміння історії розвитку культури стверджується у другій половині

XIX століття. Історики дотепер користуються відомою формулою при виділенні основних періодів розвитку суспільства та

культури – «стародавній світ – середні віки – новий (новітній) час». Археологи говорять про «кам'яний вік» (палеоліт – мезоліт – неоліт) та «залізний вік» (мідний вік – бронзовий вік – залізний вік). Розвиток культури в межах соціологічних теорій еволюціонізму (до виникнення так званих теорій «модернізації») відповідає наступній схемі: 1) період родового и общинного устрою; 2) період феодалізму; 3) період капіталізму. В сучасних теоріях «модернізації» межа історичного розвитку культури встановлюється між суспільством «традиційного» типу та «сучасним» суспільством, в якому основна роль відводиться науково-технічному прогресу, ринковому підприємництву, конституційно-парламентському устрою та особистісної свободи в духовній сфері.

В теоріях «локальних цивілізацій» (Данілевський, Шпенглер, Тойнбі) основна увага надається культурі як основі соціального існування та розвитку. Духовно-культурний розвиток в після первісний час не структурується за допомогою жорстких лінійних та діалектичних схем а тлумачиться у вигляді самостійних, органічно існуючих окремих «замкнених культур». Культурно-історичний світ останніх п'яти тисячоліть уявляється як «розсип» локальних цивілізацій, практично ніяк не пов'язаних між собою. Шпенглер нараховує вісім таких культур. Тойнбі збільшив їх кількість до двадцяти однієї. «Локалісти» критикували традиційну для європейської історичної науки схему «древність – середні віки – новий час», відмовлялися від протиставлення «Схід-Захід» та вважали за необхідне подолання європоцентризму в розумінні культурно-історичного розвитку людства.

Найбільш цікава концепція, що дозволяла уявити світову культуру та її специфічність у різних народів та на різних етапах історичного розвитку, була запропонована німецьким філософом Карлом Ясперсом. Підтримуючи критику європоцентризму та погоджуючись з багатьма ідеями локальних цивілізацій, він прагне зберегти ідею єдності світової історії та культури. Структуруючи історичний розвиток культури він шукав «вісь» світової історії не на Заході, а в трьох основних культурних центрах світу: в Китаї, Індії та на Заході (культура Греції та Близького Сходу). За Ясперсом «Осьовий час» культури (хронологічно між VIII та II століттями до н. е.) – це свого роду «центр» історії. До нього розвиток людини, суспільств та культури йде в локальним чином. Після нього відкривається можливість універсального, єдиного розвитку людства. Але є ця можливість дотепер не реалізована, хоча в межах західноєвропейського культурного розвитку на його останньому історичному періоді.

Подвір'я давньогрецької гончарної майстерні

Німецький філософ та культурологом Макс Вебер запропонував історико-типологічне уявлення про культуру, в основу якого було покладено поняття цивілізації та її історичної типології. За думкою П. Гуревича, цивілізація стає «виправданою, хоча і умовною одиницею тлумачення історії, умовний теоретичний конструкт». Російський дослідник так пояснює специфічність цього виміру культури: «Історія в очах сучасних людей – вже не чергування подій, що визначають долю окремих народів, їх виникнення, розквіт та зникнення. Ми сприймаємо наше минуле як чергування великих цілісних утворень, моделлю яких може слугувати антична культура. Одним з таких, хоча і незавершеним, є західноєвропейська культура. Цивілізація стає, таким чином, основною категорією сучасної історичної науки»^{*}

Питання для самоконтролю

1. Що таке культура?
2. Походження терміну «культура» та його змістовні трансформації.
3. Що таке артефакт? Наведіть приклади духовних та матеріальних артефактів.
4. Що таке духовна та матеріальна культура? Наведіть приклади.
5. Назвіть основні функції культури. Поясніть їх зміст.
6. Назвіть сталі та змінюючи структурні компоненти культури. Наведіть приклади.
7. Назвіть основні підходи до історичної періодизації світової культури.
8. Що таке цивілізація?
9. Поясніть термін «локальні цивілізації».
10. В чому полягає зміст теорії «осьового часу» за К. Ясперсом?

Рекомендована література

1. Гуревич П.Я. Культурология. – М, 1996.
2. Історія світової культури. Культурні регіони. / під кер. Л.Т. Левчука. – К, 1997.
3. Історія української культури. / під. ред. Крип'якевича І. – К., 1994.
4. Культурология. / под ред. Драча Г.В. – Ростов-на-Дону, 1996.
5. Культурология./ под ред. Радугина А.А. – М, 1997
6. Лосев І.В. Історія та теорія світової культури. – К.,1995.
7. Марченко М. Історія української культури. – К. 1961.
8. Теорія та історія світової і вітчизняної культури. / кер. А.К.Бичко. – К, 1992.

^{*}Гуревич П.С. Культурология. Учебное пособие – М.: Знание, 1996. – С.80.

ЛЕКЦІЯ 2

ФЕНОМЕН УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

1. Проблема етногенезу українців
2. Історія походження назви «Русь» та "Україна"
3. Основні історико-етнографічні зони України
4. Український етнос у сучасному просторі
5. Основні риси українського світоглядного менталітету

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ:

Автохтонний (автос – сам, хтонес – земля) – належний за походженням до даної території, місцевий.

Антропология (антропос – людина, логос – знання, слово)- наука що досліджує походження, еволюцію та особливості людини.

Етнос(народ, плем'я)- народ, стійка спільність людей, що історично склалася на певній території, має відносно стабільні особливості культури (включаючи мову) і психіки, а також етнічну самосвідомість.

Етногенез(етнос – народ, генезис – походження) – походження народу.

Етнонім – назва етносу, народу

Історико-етнографічні зони – території, на яких формуються подібні культурно-побутові особливості.

Кордоцентризм (кордос – серце) – уявлення про те, що істинна сутність людини зосереджена в серці як її духовному осередку.

Ментальність чи менталітет – відносно цілісна сукупність думки, вірувань, навичок духу, що відтворює картину світу та скріпляється єдністю культурних традицій будь якого співтовариства.

Міграція – масове переселення народів.

Топонім – географічна назва.

Екзистенційний (екзистенція – існування) – той що відноситься до буттєвого існування як проживання та розуміння істини та сутності людини.

Проблема етногенезу українців

В умовах розбудови суверенної Української держави, відродження національної культури особливе значення має об'єктивне висвітлення етногенезу українського народу, визначення місця даного етносу в колі слов'янських народів, його зв'язків з найдавнішими етапами історії.

Питання щодо нашої прабатьківщини, часу нашого виникнення, місця серед інших жителів планети звернені, перш за все, до нашої духовної сутності, а від цього і нашої духовної місії в майбутньому людства на шляху його еволюції.

З проблемою *етногенезу* слов'ян тісно пов'язана проблема прабатьківщини українського народу. Існують дві протилежні теорії: *міграційна і автохтонна*. Перша з них побудована на визнанні руху як керівної засади етногенетичного процесу. Згідно з даною теорією, слов'янство виникло в Прибалтиці, яка мала би бути першою батьківщиною слов'ян. Потім вони рушили на південь у віслянський басейн, а пізніше – на схід у басейн середнього Дніпра. Внаслідок слов'яни поділилися на західних і південно-східних.

Комплекс вбрання слов'янських селянина і знатного дружинника

Друга теорія – автохтонізму стверджує, що слов'яни були незмінними жителями тієї самої території з часів неоліту. Змінювались культури, але етнос залишався той самий. Отже, слов'яни – це автохтони-аборигени, а їх прабатьківщиною було межиріччя Одри і Вісли, або середнє Наддніпров'я. Тут слід згадати, що «Повість временних літ» виводить праукраїнські слов'янські племена з-над Дунаю. Тезу про «дунайську епоху» в житті праукраїнських слов'ян висунув ще М.П. Драгоманов у 70-х роках XIX ст., а М.С. Грушевський називає добу українського розвитку (IV – IX ст. н. е.) «чорноморсько-дунайською».

Висувалася також, як компромісна, гіпотеза про прабатьківщину слов'ян між Дніпром і Віслою. Ю. Кухаренко, І. Русанова вважали, що вона – на

західному Поліссі; І. Ляпушкін – на Прикарпатті; І. Вернер – у верхів'ях Дніпра, Десни й Угри; А. Попов – у нижній течії Дунаю; М. Рудницький – на південному узбережжі Балтійського моря.¹

У визначенні українців як частини загальнослов'янського масиву визначну роль відіграв відомий український археолог В. В. Хвойка (1850—1914 рр.). У своєму епохальному дослідженні «Поля погребений в среднем Поднепровье»

¹*Макарчук С. А. Український етнос (Виникнення та історичний розвиток). К., 1992. С. 11—12..

(1901 р.) він виступив з твердженням про етнічну тотожність слов'ян Київської Русі та неолітичної людності середнього Наддніпров'я, зокрема носіїв трипільської культури. Його теорію прийняли з різними інтерпретаціями і доповненнями такі авторитетні дослідники праісторії та етногенезу українців, як В. Щербаківський, Я. Пастернак, М. Брайчевський, В. Петров, М. Семчишин.² Це підтверджують наукові дані антропологів, які встановили, що на території історичного слов'янства на початку нашої ери в основному були поширені ті самі європеїдні расові типи, як і в епоху пізнього неоліту.³

Новизна в поглядах на походження українців виникла в зв'язку з індоєвропейською теорією сучасних істориків. Зокрема, цікавим виглядає дослідження сучасного українського історика та археолога Юрія Шилова, який на підставі археологічної конкретики та реальних фактів, що знайдені в результаті розкопок кургану Високої Могили близь с. Старосілля на Херсонщині між лівим берегом Інгульця та Дніпром, доводить походження саме в цьому місці арійських племен, що датується IV-III тис. до н.е.⁴ В курганах, так званих «степових пірамідах» Подніпров'я, Ю.Шилов знайшов символічні паралелі з англійським Стоунхенджем чи непальським Наску, що містять в собі космо-астрологічні знання стародавніх цивілізацій. Це дослідження свідчить, що на території майбутньої України ще всередині IV тис. до н.е. існувала культура арійських племен на чолі з жрецами-брахманами, частина яких в середині II тис. до н.е. переселилися до Індії. Саме в надрах цієї стародавньої культури, що спиралася на цілісні уявлення про Космос та його закономірності виникають Веди – священне писання індуїзму.

Так українці, за цією версією вчених, належать до спадкоємців давньої культури, яка була основою для формування культур інших народів: слов'янських, балтійських, германських, індійських, іранських та інших, які нині прийнято називати індоєвропейською культурою. Хоча вона і має іншу назву – арійська. Назва арійців зустрічається багато разів у Ведах – стародавніх книгах, що містять священні тексти аріїв. Давньоіндійське «агуа» означає «благородний».

Написання Вед припадає на II-I тисячоліття до н.е., хоча склалися в усній формі значно раніше. Назва Веди означає «достовірні знання». Саме тут ми знаходимо багато паралелей між санскритом (стародавня індійська мова) та українкою мовою в якій відати означає не просто знати а усвідомлювати

Сантій Даков «Повні оригінальні таблиці Арійських знань» (Веда, виготовлена із золота)

²Семчишин М. Тисяча років української культури. – К.:АТ „Друга рука” МП „Фенікс”, 1993. – С.4.

³Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. К., 1992. Т. 1. - С. 53.

⁴Шилов Ю.А. Путиариев. Космические тайны курганов. – К.: Полиграф книга, 1996. – 426 с.

глибинні смислі знання. Не випадковість цих паралелей доводить порівняльний аналіз імен божеств, залишків обрядів та мовних висловів стародавніх слов'янських та індійських текстів.⁵ Джерелом ведійської міфології є релігійні уявлення арійських (індоєвропейських племен). Арійські племена в III-II тисячоліття до н.е. поступово розселилися на значних територіях Європи, через Кавказ і Малу Азію до Індії. Первісною батьківщиною їх прийнято вважати Північне Причорномор'я (Наддніпрянщина та Наддністрянщина). До такої думки схиляються учасники Міжнародного симпозіуму з етнічних проблем історії Центральної Азії⁶ та інші сучасні вчені. Юрій Шилов звужує коло пошуків походження аріїв до низини Дніпра. Саме тут, за доведеннями вченого, формувався духовний аспект вчення брахманів, що ходить коріннями в культуру ведичних аріїв, далеких предків українців.

Приблизно в III тис. до н. е. на всій Україні, де розгорталася трипільська культура, з'явилися нові поселенці. За рівнем культури вони стояли нижче від трипільців, але були більш войовничі й підкорили їх. Пришельці вміли обробляти мідь (мідний вік на Україні датується 3300 – 2800 рр. до н. е.), згодом до неї почали додавати олово і одержали бронзу – метал міцніший за мідь (бронзовий вік на Україні датується 2800 – 1200 рр. до н. е.). Мистецтво епохи бронзи представлене численними золотими виробами у формі діадем, стилізованих фігурок хижаків, де помітний вплив трипільського мистецтва. Змінюється також кераміка: поряд зі шнуровим орнаментом з'являються геометричні форми: трикутники, кола, зигзаги якими прикрашали посуд.

Кіммерійці

Кіммерійська сім'я

На кінець бронзового віку на Україні припадає поява у Північному Причорномор'ї кіммерійців - першого народу на українському терені, ім'я якого зберегла історія. Хронологічно культура кіммерійців охоплює період з 1500 по 700 рр. до н. е. Вони мали укріплені городища. У кіммерійців були складні ритуальні обряди: вони ховали небіжчиків і мали некрополі. Кіммерійці характеризуються табунним скотарством, високою культурою бронзи та кераміки з кольоровими інкрустаціями. Їх культуру слід вважати продовженням трипільської.

Треба зазначити, що в період кіммерійської культури на Україні у вжиток входить залізо, яке витісняє дорожчу бронзу (залізний вік на Україні датується

⁵ Всесвіт. – 1988. - №10.

⁶ Этнические проблемы истории Центральной Азии в древности. – М., 1981. – С. 37,83, 198, 246, 254.

XII ст. до н. е. – IV ст. н. е.). Спостерігається подальше вдосконалення засобів виробництва. Тоді ж постають численні городища, окопані ровами й обнесені валами.

З іранських племен, що побували в Україні у VIII–II ст. до н. е., найбільше культурних пам'яток залишили після себе скіфи. У південній право- і лівобережній Україні знайдені величезні кургани, де хоронили скіфських царів. Скіфське мистецтво було своєрідним і відіграло важливу роль у формуванні слов'янської культури і житлового будівництва. Тут слід згадати і скіфську кераміку, прикрашену заглибленим геометричним узором, і скіфське декоративне мистецтво, основою якого є зображення тварин.

Скіфи користувалися всіма формами посуду, виробленого трипільцями. Гребінцевий орнамент був провідною формою в трипільській, кіммерійській і антсько-слов'янській культурі. Він зберігся майже незмінним до наших днів і є національною формою виробів української кераміки.

Чаша. Срібло з позолотою. IV ст. до н.е. Курган Солоха

З початком грецької колонізації Причорномор'я (VII ст. до н. е.) на скіфів усе більшою мірою впливає антична культура. Традиції скіфського мистецтва продовжували сармати, які витіснили скіфів з південних степів України.

Прямим джерелом античних традицій в українській культурі були грецькі міста-колонії: Тіра - в гирлі Дністра; Ольвія – в гирлі Бугу; Херсонес, Феодосія, Пантікапей – в Криму та ін. Між метрополією і колоніями розвивалася жвава торгівля. Вплив грецьких колоній на місцеве населення позначився передусім на виробництві посуду, ювелірних виробів, предметів домашнього вжитку, будівельній техніці. У формах архітектури античного періоду Причорномор'я переважає іонійський стиль, а згодом, в елліністичній добі – дорійський та коріпфський. Пам'ятки мистецтва грецьких колоній, дійшли до нас у формі скульптур, численних теракотових фігурок, настінних розписів, ювелірних виробів, надгробних рельєфів, мармурових різьблених саркофагів та ін.

Народні збори у Херсонесі

Отже, грецькі колонії відіграли велику роль в історії України, поширюючи серед населення високу культуру Еллади.

Значний вплив на розвиток української культури мали античні традиції Риму. Ці впливи, зокрема, помітні в I – II ст. н. е., коли кордони Римської імперії наблизились до українських територій. В той час між Україною і Римом встановилися тісні торговельні й культурні зв'язки. В римських скарбах з II ст., знайдених на Україні, крім монет і металевих прикрас зустрічається також

скляний посуд римського походження і римські емалі. Наближення римлян до українських територій стало причиною популяризації тут християнства. На початку III ст. н. е. Південну Україну захопили германські племена готів (ост-готів), підкоривши собі як тубільців, так і сарматсько-скіфське населення. Готи засвоїли скіфсько-сарматську і грецьку культури, прийняли християнство. Вони мали, вплив на слов'ян, особливо в ділянці військової організації. З IV ст. починається велика міграція народів зі сходу. Через Україну проходять тюркські племена гунів, які розгромили Готську державу у 375 р. Східні слов'яни, що жили на території, сучасної України, починаючи з IV ст., об'єдналися в державну формацію антів. Слід зазначити, що готський історик Йордан усіх слов'ян називає венедами, які діляться на склавів (південно-західна група) і антів.⁷ Отже, антів можна назвати предками українців, які, на думку М. Чубатого, «створили союз племен, до якого північні сусіди ніколи не належали».⁸

Святкове вбрання антів

Культуру, типову для антів, вперше відкрито в могильниках біля с. Зарубинці на Київщині і названо зарубинецькою (II ст. до н. е. – II ст. н. е.). Продовженням її була відкрита біля с. Черняхова (теж на Київщині) черняхівська культура, яку археологи датують II - V ст. н. е. Обидві культури характеризує передусім кераміка. Кераміку зарубинецької культури виробляли вручну з чорної глини, а черняхівської – з сірої глини з допомогою гончарного круга. На землях між Дніпром, Карпатами і Дунаєм археологи відкрили сотні поховань, більшість яких належала до антської доби. Причому вони були двох видів: тілопальні і поховання в ямах. З розкопок цілих десятків антських селищ і городищ видно, що правобережна Україна

була густо заселена праукраїнськими племенами. Знахідки черняхівської культурної верстви свідчать про високу культуру наших предків у добу антів.

Держава антів проіснувала три сторіччя - від кінця IV до початку VII ст. Вона впала під навалю тюркських племен аварів. Однак в середині VII ст. слов'яни почали звільнитися з-під влади завойовників. У процесі розкладу первіснообщинного ладу серед східних слов'ян формуються племінні союзи. Автор «Повісті временних літ» називає такі племена, від яких походять українці: поляни жили на правому березі Дніпра, біля Києва; сіверяни - над Десною і Сеймом; древляни – між Тетеревом і Прип'яттю; дуліби або бужани - вздовж Бугу (їх називали також волинянами); уличі – над Дністром і Бугом; тиверці - між Бугом і Прутом; білі хорвати – на Підкарпатті.⁹ Серед усіх українських племен провідне значення набувають поляни з центром у Києві, на яких у VII ст. вперше поширюється назва «Русь».

⁷Крип'якевич І. П. Історія України. Львів, 1990. С. 29

⁸Див.: Семчишин М. Тисяча років української культури. С. 13.

⁹Грушевський М. С. Ілюстрована історія України: Репринтне відтворення вид. 1913 р. К., 1990. С. 36.

Таким чином, стародавня слов'янська культура на українських землях формувалася протягом тривалого часу, і в даному процесі значну роль відігравали, з одного боку, традиції автохтонних народів – передусім антів, з іншого – культурні зв'язки з сусідніми народами. Ця культура характеризується цілісністю й самобутністю. На її основі виникла культура Київської Русі.

Культура, як відомо, є визначальним фактором формування і розвитку етносу. Саме у народній культурі (традиційному способі життя і виробництва, системі духовних, естетичних і етичних цінностей, мові тощо) знаходиться «генетичний код» етносу. Український етнокультурний масив існував у складі давньоруського народу як суперетнічної спільноти вже від початку утворення Київської держави і зберігав свої особливості протягом усього часу її існування.¹⁰

Процес формування українського етносу зі своєю свідомістю та етнодиференційними ознаками прискорюється у другій половині XII ст., коли внаслідок феодальної роздробленості послаблюються доцентрові сили Київської держави та поглиблюються етнокультурні відмінності між Південною та Північною Руссю. Під 1187 роком в Іпатіївському літописі міститься перша згадка про Україну.

Іпатіївський літопис

Таким чином, на сьогодні існує декілька гіпотез етногенезу українців:

1) теорія «споконвічності» – українці існують стільки, скільки взагалі існує людина сучасного типу, тобто від 30-40 тис. до 2–3 млн. років;

2) теорія автохтонності (М. Грушевський), згідно з якою етнічну основу українців складало населення пізнього палеоліту, яке проживало на території України, а росіяни і білоруси мали свою окрему етнічну основу і територію проживання;

3) теорія «єдиної колиски» (яка була загальноприйнятою в СРСР у 30-80-і рр. XX ст.): зародження і розвиток трьох близьких слов'янських народів з єдиної древньоруської народності;

4) теорія «незалежного розвитку окремих східнослов'янських народів», тобто українців, росіян, білорусів, яка набула поширення останнім часом.

Сьогодні підкреслюється, що Київська Русь була поліетнічною, тобто багатонаціональною державою. В основному в сучасній літературі початком націогенезу українців вважається період Київської Русі, хоч він і не досяг тоді завершення. Згодом внаслідок несприятливих історичних обставин цей процес був перерваний і оновився на повну силу в XV–XVII сторіччях. У цьому, імовірно, і полягає специфіка етногенезу українців.

¹⁰Макарчук С. А. Український етнос: Виникнення та історичний розвиток. С. 27.

Історія походження назви «Русь» та «Україна»

У питанні походження етноніма «Русь» існує багато гіпотез. З них найважливіші дві: варязька і автохтонна. Перша базується на припущенні, що «Руссю» фіни називали одне з племен норманів – шведів. Але М.С. Грушевський довів, що у Скандинавії ніколи не ототожнювали варягів з

«Руссю». Русь для них була чужою землею. Навпаки, існує багато підстав, щоб вважати, що назва «Русь» місцевого походження. Це доводять арабські джерела. Зокрема, сирійський письменник «псевдо-Захарій» вже у 555. р. згадує про «Русь», «як рослий могутній народ», що жив приблизно в Придніпров'ї. Жодне східне джерело не ототожнювало русів із скандинавами. І в грецьких джерелах,

з приводу нападу Русі на Царгород у 860 р., їх названо росами або скіфами, а не варягами, яких греки добре знали. Назви річок в Україні (Рось, Роска та ін.) також свідчать, що назва «Рось» місцевого походження. Пізніше, в XI - XII ст., термін «Русь» був синонімом Київського князівства.

Із розповсюдженням так званої норманської теорії, згідно з якою варяги відіграли вирішальну роль не лише у соціально-політичному процесі – формуванні східних слов'ян, набувають поширення скандинавського походження слова «Русь», який дав назву етнічній спільності стародавніх східних слов'ян, перетворившись на етнонім. Але більшість сучасних дослідників вважають цей термін етимологічно пов'язаним із назвою прабатьківщини східних слов'ян, землі літописних полян – Россю, Росавою та ін.

Відповідно до цієї концепції найдавнішою етнічною назвою українців була «русини» (руси, русичі), яка в X–XII ст. стосувалася лише українців, а згодом поширилась на інших східних слов'ян – росіян та білорусів. Однак назву – східна група прийняла лише прикметникову назву «русские» (у первинному значенні – підлеглі). Як підкреслює сучасний український дослідник вітчизняної культури Наулко В.І.: «Формування етнічної спільності відбувалося на основі частини слов'янського населення, яка входила до складу Давньоруської держави (X-XII ст.). Дальший розвиток феодальних відносин призвів до розробленості цієї держави, внаслідок чого у другій половині XII-XIII ст. утворилися нові економічні, політичні та культурні центри, виникли передумови формування трьох східнослов'янських народів – українців, білорусів і росіян»¹¹

Русичі

¹¹Культура і побут населення України: Навч. Посібник / В.І. Наулко, Л.Ф. Артюр, В.Ф. Горленко та ін. – 2-е вид., доп. та перероб. – К.: Либідь, 1993. С.18

Що стосується етимології слова України то до цього існує багато версій. Деякі з них мають політичну заангажованість, пояснення якої міститься у імперській політиці Росії, що почала південні землі називати Малоросією чи землею полягає «з краю» чи «у краю».

Більш шанобливо виглядає версія канадського професора, українського походження Ореста Субтельного, який пояснює назву Україна, виходячи з її географічного розташування в європейському просторі. «Україна, – починає історію своєї батьківщини вчений, – значить «земля, що лежить скраю». Це влучна назва для країни, розташованої на південно-східному пограниччі Європи, на порозі Азії, по окраїнах Середземноморського світу, з обох боків колись важливого кордону між лісом, де ховалися від небезпеки, і відкритим степом.»¹²

Надамо ще одну версію виникнення назви України, яку відстоює відома дослідниця української культури, філософ А.К. Бичко.

Наприкінці 5 – початку 6 ст. слов'янські племена полян ініціюють створення військового союзу з волинами, угличами, твірцями. Це поклало початок проукраїнського етносу, державно-політичною формою якого був названий союз – РУСЬ. Столицею стає головне місто слов'ян – Київ (спочатку Корчак, потім – Київ за іменем напівлегендарного родоначальника полян – Кия). Жителів почали називати – русичі, а державу – Київська Русь. В 15 столітті Москва починає претендувати на назву «Русь», тоді щоб відрізнити назву давньослов'янської держави від Москви, все більше вживається назва – Вкраїна чи Україна. Від слова – **«КРАЙ»** територія мешканців певного народу, який живе **В КРАЇ, в своєму краї.**¹³

Вбрання запорозького
козака

Визнання назви «Україна» (уперше згадане у 1187 р.) відбулося у XVII ст., але тоді воно співіснувало з іншим – «Малоросія», яке набуло широкого розповсюдження після приєднання України до Московської держави. Тільки з початку XX ст. етнонім «Україна» став домінуючим.

Що стосується самоназви «українець», то вона довго була малопоширеною. Це багато в чому можна пояснити труднощами етносоціального розвитку. Синонімами виступали терміни «козак», «козацький народ», одночасно продовжували існувати і старі самоназви «руські», «русини». Тільки в умовах національного відродження у другій половині XIX ст. остаточно утвердилася самоназва «українець». Таким чином, в етнічній історії українців можна виділити три ключові етнооб'єднуючі

¹²Субтельный О. Україна: історія / Пер. з англ. Ю.І.Шевчука. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К.: Либідь, 1993. – С.21.

¹³Бичко А.К., Бичко І.В., Табачковський В.Г. Історія філософії: Підручник. – К.: Либідь, 2001. С.310.

самоназви: 1) слов'яни (словени); 2) руси (руські, роси, русичі, русини); 3) українці (козаки).

Основні історико-етнографічні зони України

Культура України, що має багато загальнонаціональних рис, містить в собі специфічні особливості окремих регіонів. Ці особливості виявляються у територіальному аспекті й зумовлені характером історичного розвитку окремих районів України, природно-географічними умовами, взаємозв'язками з іншими народами. Етнографічне районування дозволяє визначити типологічні риси тих або інших явищ культури і генетичні зв'язки між ними. З цього погляду територія України поділяється на ряд основних зон: Середнє Подніпров'я (Наддніпрянина), Поділля, Слобожанщина і Полтавщина,

Історико-географічні області України

Наддніпрянина охоплює територію в середній течії Дніпра (сучасні Київська, Черкаська, Дніпропетровська, східна частина Кіровоградської області, західна – Полтавської та Чернігівської). Ця зона історично пов'язана з територіальним центром формування української народності й нації, української мови. При збереженні спільних рис у межах Наддніпрянини помітно відрізняються Правобережжя і Лівобережжя. Це стосується планування житла, покриття будівель, техніки будівництва, окремих видів одягу, обрядовості тощо.

Поділля займає басейн Південного Бугу і лівобережжя Дністра. Вперше назва «Поділля» у значенні «Русь долішня» зустрічається у документах середини XIV ст. До того часу вона згадувалася під назвою «Пониззя» (від «Русь нижня» – на відміну від «Русі горної», що прилягала до Карпат).

Порівняно стійким збереженням архаїчних пережитків у культурі відрізняється Полісся (вперше назва зустрічається в Іпатіївському літописі). У визначенні історико-етнографічних меж цієї зони представники різних наук

Полісся, Прикарпаття, Волинь, Закарпаття, Південь.

Слід зазначити, що наведений поділ певною мірою є умовним. Більш точне районування можливе при всебічному вивченні історико-етнографічних явищ. Крім того, етнографічні райони не залишаються незмінними, як і критерії, що їх визначають.

вкладають неоднаковий зміст, але більшість вважає, що вона охоплює басейн Прип'яті, а також сусідні райони лісової смуги.

Інколи Полісся поділяється за етнічними ознаками: українське, білоруське, російське, литовське, польське. Це зрозуміло, адже Полісся споконвіку було зоною взаємодії різних народів, насамперед слов'янських та балтських. У минулому тут жили стародавні слов'янські племена (дреговичі, волиняни, древліани та ін.), а у подальшому відбувалися процеси формування східнослов'янських народів – українців, росіян та білорусів.

Останнім часом Полісся районується з урахуванням адміністративного поділу: Полісся українське, білоруське, брянське, або рівненське, житомирське, чернігівське, київське, гомельське тощо. Мовознавці при районуванні цього регіону враховують ареали поширення говірок, етнографи – особливості культури та побуту тощо.

Слобожанщина розташована на північному сході України і в суміжних районах. У 60-х роках XVII ст. тут було засновано чотири слобідських козацьких полки – Острозький, Охтирський, Сумський і Харківський. Слобожанщина у культурно-побутовому розумінні досить тісно пов'язана з сусідньою Полтавщиною і тому інколи визначається як спільна з нею етнографічна область. Це пояснюється насамперед тим, що саме з Полтавщини і Лівобережжя сюди прибувало значне число мігрантів.

Ця зона була певною мірою перехідною між Лівобережжям і Півднем (Таврією) – своєрідним історико-етнографічним районом, який визначався мішаним складом населення, порівняно великою його соціальною рухливістю.

Волинь охоплює територію на південь від Прип'яті та верхів'їв Західного Бугу, в минулому заселену стародавніми східнослов'янськими племенами – дулібами, бужанами, волинянами тощо. У феодальні часи вона входила до складу Володимиро-Волинського, а згодом Галицько-Волинського князівств.

Надзвичайно своєрідним є населення Карпат, у культурі якого зберігається багато специфічних рис, зумовлених особливостями гірського ландшафту, ізоляваністю побуту і певною мірою його консервативністю. Є певні відмінності в культурі населення *Прикарпаття* і *Закарпаття*, які інколи виділяються в окремі історико-етнографічні райони – так само як Буковина і Покуття. Буковина (назва – від вживаного у грамотах молдавських господарів XIV–XVII ст. терміна у значенні «буковий ліс») – споконвічна слов'янська земля, жителі якої з утворенням Київської Русі ввійшли до її складу, а згодом – до території Галицько-Волинського князівства. Північна Буковина охоплює сучасну Чернівецьку область. У природно-географічному і господарсько-культурному відношенні вона поділяється на три зони: гірську, передгірську і рівнинну. Своєрідністю культури відзначається Покуття, яке охоплює рівнинну частину Івано-Франківської області між Дністром, Прутом і Карпатами (у джерелах XVII–XVIII ст. – це південно-східний «кут» Галичини).

У наш час окремі регіональні особливості культури та побуту тією чи іншою мірою зберігаються поряд із поступовим поширенням спільних рис, викликаним процесами етнічної консолідації та міжетнічними зв'язками.

Український етнос у сучасному просторі

Сьогодні українці складають основне населення держави Україна. Це один з найбільших народів Європи і другий за чисельністю у слов'янському світі. Згідно з останнім переписом (1989 р.) українці в своїй країні становили майже дві третини населення (72,7%). Тут проживало 84,8% українців, які жили в тогочасному СРСР – 37,4 млн. В основному українці рівномірно розподілені по всій території держави за винятком Криму і південного сходу. У сільській місцевості вони складають до 90% населення, в містах - до 70%.

Галицький народний одяг

Українці належать до слов'янської групи індоевропейської етнолінгвістичної сім'ї. Український етнос складається з 1) основного етнічного масиву українського народу, який в основному співпадає з територією його формування і державними кордонами України; 2) етнічних груп українців за межами основного етнічного масиву в ближньому і далекому зарубіжжі - діаспори; 3) субетнічних груп, тобто спільнот у середовищі українців, відмінних специфічними рисами культури (гуцули, лемки, бойки, поліщуки і т.д.).

Сьогодні внаслідок національно-державного розмежування сотні тисяч українців виявилися за межами України, в суміжних з нею регіонах - Кубані, Приазов'ї, Центрально-Чорноземній області РФ. Значне число українців переселилося до Сибіру і на Далекий Схід (східна діаспора). У колишніх радянських республіках проживає: в Російській Федерації (Кубань, Приазов'я, Центрально-Чорноземний район) - 4,4 млн. етнічних українців, Казахстані - біля 2 млн., Молдові - 561 тис., Біларусі - 291 тис.

На американський континент еміграція відбувалася в основному з українських земель, які входили до складу Австро-Угорщини. Тільки в кінці XIX - початку XX ст. вона склала понад 700 тис. чоловік. Сучасні еміграційні процеси активізувалися після розпаду СРСР. У далекому зарубіжжі найбільше українців живе у США - приблизно 1 млн., Канаді - понад півмільйона, в Аргентині і Бразилії по 200 тис., Польщі - близько 300 тис. чоловік. Потрібно зазначити, що потужна компактна етнічна маса українців, яка існувала на території Польщі (Холмщина, Підляшшя), після проведеної в 1947 р. операції «Вісла» по переселенню їх в західні воєводства фактично перестала існувати. Всього за офіційними даними, на середину 1989 р. кількість українців у світі становила 46,2 млн. За деякими сучасними

Монета на честь «Пекторалі»

оцінками, кількість українців тільки в діаспорі досягає 20–30 млн, а загальна кількість становить 60–70 млн.

Незважаючи на значну еміграцію, чисельність населення України зростала. Так, в 1897 р. вона становила 28,4 млн., а в 1913 р. - вже 35,2 млн. У той же час починаючи з XIX ст. в основному внаслідок освоєння і промислового розвитку Півдня і Сходу України, що призвело до переселення сюди великої маси людей з інших регіонів Російської держави, питома вага тут українців меншала. Так, якщо в XVIII ст. українці складали близько 85% населення у межах сучасної України, то в XIX ст. – приблизно 80%, а у XX ст. – біля 74%.

В останні десятиріччя різко зменшилося сільське населення і збільшилося міське, яке склало понад 65%. Особливо небезпечними явищами стали зниження народжуваності (у 1990 р. цей показник був найнижчим у СРСР) і збільшення смертності, внаслідок чого з 80-х р. спостерігається депопуляція. Вона особливо посилилася з 1992 р. Серед етнічних процесів потрібно виділити зменшення питомої ваги україномовного населення з 71,8% у 1959 р. до 63,9% у 1989 р. Найбільш це явище властиве Донецько-Придніпровському і Південному регіонам. Серед причин, які обумовили зменшення питомої ваги україномовного населення в Україні домінуюче місце займає русифікація, яка супроводжувала процес створення «радянського народу».

Основні риси українського світоглядного менталітету

Поняття ментальність чи менталітет походить від лат слова mens – ум, мислення. Але ж сьогодні включає до себе значно широкий спектр проявів свідомості, аніж європейське ratio – розум, у вигляді образу мислення та душевного стану. Так ментальність чи менталітет це відносно цілісна сукупність думки, вірувань, навичок духу, що відтворює картину світу та скріплюється єдністю культурних традицій будь якого співтовариства.

Світоглядна ментальність українців є специфічним та неповторним проявом в багатогранній палітрі світового різноманіття людства. Її становлення відбувається в культури Київської Русі. Але ще до формування цієї спільноти були закладені ідейно-світоглядні особливості українського світосприйняття у так званому праукраїнському етносі.

Автохтонні народи, зберегли свою етнічну окремість, хоча і мали великий вплив кіммерійців - антики, скіфів – іраномовні племена, сарматів, що вплинули на *гнуцкість, синтетичність* менталітету.

У цей час людина ще не мислила про світ, вона була вільною від розумового визначення речей, вона ще ставила питання стосовно достовірності предмета пізнання.

Українські міфи, що як найкраще віддзеркалюють глибинні витоки української свідомості, мають багато спільного з міфами інших народів, але ж мають специфічні риси:

синкретизм – єдність, цілісність всіх форм людського світосприйняття. Розумове, абстрактне, чуттєве, вольове без переваги одного над одним.

близькість до природних форм, оптимістичний життєстверджуючий характер; (культ природи, віра в її творчі сили, людина як гармонійна частини природи, дуже поважне ставлення до природи),

символічність – все що оточувало мало свої символи, знаки глибинного сенсу, суттєвого світу (Символ – видимий знак невидимого: яйце, писанки - життя, коло – захист, вогонь – вищий світ).

сакральність – уявлення про світ, людину, притаманні для давньо-слов'янської міфології, знаходять своє відбиття у релігійних віруваннях того часу, *де сакральному підводиться місце «вгорі» природного космосу, де припускається відносна єдність духовного і тілесного начал.* Ці уявлення накладають свій відбиток на весь характер українського етносу.

Найзагальніші уявлення про *добро і зло, про первоначало світу, про людину* наявні в міфологічній свідомості українця. І майже, українська філософія, на відміну від європейської (античної) починається не з питань про природу, а з питань про людини та перш за все її етичні запити.

"Міфологічна свідомість не знала розподілу світу на природний і поза, надприродний. Для неї існував єдиний, природний космос, що протиставлявся як світ *порядку — хаосу*, світові безпорядку. Фактично таке зіставлення відповідало опозиції «*свій світ — чужий світ*», «*світ культури, освоєний світ — світ ворожої і неосвоєної природи*».

Протилежності «порядок – хаос», «своє – чуже» осмислюються у відповідній символіці «світ – темрява», «верх – низ», «праворуч – ліворуч», «схід – захід». Антиномії цієї опозиції – ціннісно нерівнозначні. У давньоукраїнській свідомості переважає виокремлення «світу», «верху», «праворучі», «сходу» – як ціннісно переважаючих, що протистоять символам «темряви», «низу», «лівостороннього», «заходу».

Відсутність чіткої антитези – «дух – тіло» позначилась і на розумінні слов'янами акту творіння, яке не мислилось як перетворення «ніщо» на «щось», а розумілось у вигляді акту впорядкування, під час якого людині підводилась роль активного співучасника світових подій.

Ці погляди можна зустрінути в «Велесовій книзі» 5-9 століття, яку називають Українськими Ведами.

Світогляд, поданий у «Велесовій книзі» показує, що український народ вірить передусім у свої власні сили і здібності. "А йдемо куди – знаємо: по землі на гори і в луку. моря". Труд розглядається як повеління бої і "Йдемо до полів наших трудитися, як боги веліли кожному чоловікові..." Виявляється

«Велесова книга»

висока повага до життя людини: "Маємо істинну віру, що не потребує людської жертви". "Велесова книга" свідчить, що український народ проїнятий любов'ю до життя, власної землі, відважний і сміливий у реалізації цієї любові.

Істотне значення для становлення української ментальності мало запровадження на Русі християнства. Завдяки цьому Київська Русь одержує можливість прилучитися до досягнень світової культури. Інтенсивні контакти із Візантією, Болгарією дають змогу використовувати як джерело розвитку здобутки античної і візантійської культур.

Але роль християнства не обмежується функцією простого ретранслятора на вітчизняний ґрунт здобутків світової культури.

Адже різниця потенціалів вітчизняного менталітету, що здійснював перші кроки на шляху свого становлення, та іноземного, засвоюваного, який спирався на майже тисячолітній досвід християнської культури, допомогла забезпечити творчий здобуток лише за наявності в києво-руської духовності. У створенні таких стимулів велика роль належить християнству, що виступає у функції своєрідного каталізатора процесу, який супроводжував засвоєння світових ідейних надбань у культурі Київської Русі.

Адже християнство є релігією Писання з властивим йому шанобливим ставленням до Слова. Не лише священні тексти, а й світ загалом сприймався як книга, що містить заповідану Богом істину, котру людина має збагнути. У такому розумінні (культура, що розвивається під впливом християнства, неминуче набирає «книжного» характеру, спонукає до осягнення сенсу «прихованого» в Слові, стимулює до роздумів над словом, пошуку метафізичного, символічного значення його. А це, власне, й стимулює напружену інтелектуальну діяльність, спрямовану на осягнення глибинних ідей, закладених у текстах, що разом із християнством приходять на Русь. Разом з цим засвоєння цих ідей відбувалось на ґрунті своєї, рідної вітчизняної культури, що спиралась на давні традиційні світоглядні уявлення східних слов'ян. У результаті взаємодії двох чинників – світової інтелектуальної традиції, що ґрунтувалась на ідеях давньогрецьких мислителів, істотно переосмислених візантійською християнською філософією, і разом з тим вітчизняної культури, яка зберігала суттєве відбиття міфологічних уявлень східних слов'ян, – складається специфічний тип української ментальності, що містить в собі перш за все синтетичні форми глибинної духовності людства.

У межах *києво-руської культури* склався притаманний українській духовній традиції тип мислення, *що не схильний до абстрактного, відірваного від життя філософського теоретизування*.

Недостатній розвиток абстрактно-теоретичного, замкненого на собі уморіння – досить типова риса української ментальності. Через це в історії української культури логіко-технічна філософська освіченість, вишуканий «гносеологізм», категоріальна системотворчість не пускають глибокого коріння. Тут виробляється своєрідний тип світорозуміння, в якому *суб'єктивне відіграє визначальну роль*. Саме тому в українській культурі формується

домінуюча тенденція *екзистенціально-антропологічного* світорозуміння, тобто розуміння та сприймання світу через глибинне проживання істин життєвим досвідом людини. А.К. Бичко слушно підкреслює специфічне в українця «екзистанційно-межове» світовідчуття – гостро емоційне переживання сьогоденності життя, життєлюбність, поетичність, лірично-пісенне сприйняття природного та соціального оточення, пріоритет «серця» над «головою»¹⁴ Саме тому *ірраціоналістичні* аспекти свідомості знаходять в українському менталітеті свої найкращі душевні прояви у вигляді *қордоцентризму*, як провідної ролі духовно-душевного начала у свідомості українців.

Підводячи підсумок, визначимо головні риси українського світоглядного менталітету, що сформував свою специфічність завдяки соціально-історичних умов свого формування;

- *ментальна гнучкість* – здібність сприймати кращі здобутки інших культур, при цьому зберігаючи фундаментальні риси своєї специфічності та неповторності. Як похідне цієї гнучкості – здібність до плюралізму думок та поглядів, толерантність у спілкуванні;

- *антейзм* (від давньогрецького персонажа Анея, котрий черпав свою життєву силу з постійного зв'язку з матір'ю-землею – термін А.К. Бичко) – емоційно-шанобливе ставлення до землі, до природи в цілому, а потім до природного життя, любов до життя та всього живого. Як похідне – здібність до хазяйнування, трудолюбство, виваженість;

- *моральність* – сприйняття світу через призму етичної оцінки, морального розуміння добра та зла, через пріоритет духовного в побудові взаємостосунків між людьми та по відношенню до всіх форм Всесвіту. Як похідне – коеволюційна спрямованість у відношенні людина-Всесвіт, людина-природа, виникнення саме в надрах української свідомості ідеї космізму;

- *індивідуалізм, душевна інтимність* як екзистенційно-антропологічна домінанта свідомості, тобто проживання людиною всіх граней осягнення істини через життєвий досвід духовного становлення;

- *синтетичність* – вміння акумулювати світовий досвід та виводити його на новий якісний рівень своєї неповторної культури

- *қордоцентризм* – домінування ірраціоналістичних (серця над розумом) аспектів свідомості через емоційно-сердечний осередок духовного життя людини.

Як бачимо, специфічність української ментальності містить в собі найцінніші риси людської свідомості, що виступаючи альтернативою прагматично-кон'юнктурному типу європейської менталітету раціоналістично спрямованої культури та має оптимістичні надії не тільки на відродження національної самосвідомості, а і еволюційного розвитку духовності всього людства.

¹⁴Бичко А.К., Бичко І.В., Табачковський В.Г. Історія філософії: Підручник. – К.: Либідь, 2001. С.318.

Питання для самоконтролю:

1. Які погляди на етногенез українців ви знаєте?
2. Що таке автохтонний народ?
3. В чому полягає сутність індоєвропейської теорії українського етногенезу?
4. Які стародавні культури вплинули на формування українського етногенезу?
5. Хто такі арії?
6. Коли і як сформувалась стародавня слов'янська культура на українських землях і хто може вважатися нашими слов'янськими предками?
7. Що таке етнонім та топонім?
8. Поясніть генезис та значення етноніму «Русь» та топоніму «Україна»
9. Назвіть основні історико-етнографічні зони України та надайте коротку характеристику специфіку їх культури
10. Надайте структуру сучасного українського етносу та його розмежування в світі.
11. Назвіть основні світоглядні та соціально-історичні чинники формування української ментальності.
12. В чому її специфічність та неповторність?
13. Які риси світоглядного менталітету українців Ви вважаєте провідними. Надайте їм характеристику.
14. Визначте еволюційне значення розвитку українського етносу.

Рекомендована література

1. Воропай О. Звичаї українського народу. – К.:Оберіг, 1993. – 590 с.
2. Грінченко Г.В. Хрестоматія по історії світової культури. – М.: Юрайт, 1998. – 669 с.
3. Грушевський М.С. Нарис історії українського народу. – К.:Либідь, 1991. – 398 с.
4. Грушевський М.С. Хто такі українці і чого вони хочуть. К.,1991.
5. Історія української літератури ХХ ст. – У двох книгах. /за ред. В.Г. Дончика. – К.:Либідь, 1994.
6. Історія української культури /За загал. ред. І. Крип'якевича. – К.: Либідь, 1994. – 656 с.
7. Ковальчук О.В. Українське народознавство. – К.: Освіта, 1992.
8. Культура і побут населення України. К.,1933. Розд. І.
9. Культура українського народу. К.,1994. С.22-59.
- 10.Макарчук С.А. Український етнос /Виникнення та історичний розвиток/. К., 1992.
- 11.Семчишин М. Тисяча років української культури. К., 1993. Розд. ІІІ.

ЛЕКЦІЯ 3 СТАРОДАВНЯ КУЛЬТУРА УКРАЇНИ

1. *Праісторія української культури. Найдавніші пам'ятки.*
2. *Трипільська культура та її здобутки.*
3. *Кимерійці як продовжувачі трипільської культури.*
4. *Взаємовпливи культур (скіфська, антична, слов'янська) на праукраїнських землях.*
5. *Культура антів.*

Основні поняття:

Археологія – наука про матеріальну культуру населення в період дописемної історії.

Меандровий мотив візерунків – (від імені хвилястої річки Меандр – сьогодні Меандерес у Малій Азії) – геометричний орнамент у вигляді ламаної лінії із закрутками, який іноді творив хрещату композицію.

Неоліт – новий кам'яний вік.

Мезоліт – середній кам'яний вік.

Палеоліт – давній кам'яний вік.

Солярні знаки – символічне зображення сонця, як верховного божества всесвіту.

Фетиш – предмет, який обожнювався, наділявся надприродними властивостями.

Праісторія української культури. Найдавніші пам'ятки

Сучасна українська культура має глибокі історичні корені та традиції. Вони формувалися протягом багатьох тисячоліть на території нашого краю. Основні джерела для вивчення праісторії культури дає археологія (період пізньокам'яного віку – палеоліт). Серед писемних джерел важливими є свідчення давніх істориків-чужинців та описи мандрівників.

Одна з найдавніших житлових будівель була виявлена вченими в с. Молодове над Дністром (Чернівецька обл.) на глибині майже 11 м від сучасного рівня поверхні. У плані споруда мала овальну форму, основу її складали кістки великих тварин, каркас робили з тонких кісток і накривали їх

шкурами. За своєю конструкцією житло первісних людей нагадувало чуми народів Півночі.

Гіперборійська Лада – Ненька Україна, поч. V тис. до н. е., (пос. Бернове-Лука Чернівецької обл.)

Серед творів мистецтва найбільший інтерес становлять стародавні пластичні вироби з кістки каменю іноді з бурштину (янтар). Вони представлені невеликими статуетками, що зображували жінок. Такі статуетки найчастіше відтворювали образ матері-прародительки, яка у первісній громаді користувалася особливою повагою. На палеолітичних стоянках також інколи знаходять фігурки тварин, зрідка птахів, риб. Досить поширеними є прикраси з каменю та кістки (намиста, ручні та ножні браслети).

Користуючись барвниками природного походження (охрою різних відтінків), первісна людина працювала над першими творами мистецтва. З Мізинської (Чернігівська обл.) та Межиріцької стоянок відомі щелепа та лопатка мамонта, на яких кольоровими барвниками зображені геометризovanі композиції. Це одне з перших кольорових зображень у палеолітичному мистецтві Східної Європи.

Мистецтво первісної людини органічно входило у повсякденну трудову діяльність і було, очевидно, пов'язане з її віруваннями. Первісні зображення не тільки передають зовнішні риси, але й відбивають ставлення невідомого нам первісного художника до зображуваного. Фігурки жінок та птахів суцільно вкриті складними візерунками (хвилясті лінії, хрещаті композиції (типу так званої сварги або свастики), ялинка) На творах також виділяють трикутники, спіралі, хрести та зооморфні зображення. Найбільш складним мотивом був *меандровий (орнамент у вигляді ламаної лінії з закрутками)*. Меандровий орнамент на виробах Мізинської стоянки вважається найдавнішим у світі. Він з'явився на кілька тисячоліть раніше ніж у Давній Греції.

Унікальний набір кістяних музичних інструментів був виявлений у Мізині. У реєстр ЮНЕСКО цей комплекс означений як найдавніший на планеті оркестр – «оркестр кам'яного віку». Це 16 музичних інструментів, котрі можна поділити на ударні, духові та шумові (зберігається в Інституті археології НАН України).

Значним досягненням у галузі культури позначена **неолітична епоха**. Вона почалася на території України близько 10 тис. р. тому. У цей час високого рівня досягла кам'яна індустрія, виготовлення знарядь праці різноманітного призначення та філігранної довершеності. Одночасно первісна людина створила перший штучний матеріал – кераміку – (від грец. «гончарне мистецтво»); загальна назва всіх виробів, виготовлених з випаленої

Горщик неолітичної культури Боян

глини. З кераміки ручним способом (гончарного кола ще не знали) почали виготовляти ліпний посуд та інші вироби. Перші посудини були гостродонні, нестійкі, дуже скромні у своєму оздобленні. Тоді ж було винайдено ткацтво і прядіння, людина почала приручати тварин.

Трипільська культура та її здобутки

Серед стародавніх землеробських культур світ Трипілля – одне з видатних культурних явищ. Воно виникло на українських землях, було створене населенням, що було, ймовірно, предками слов'ян, з яких походять і українці. Свою назву Трипілля отримало від першого поселення, яке відкрив на Київщині у 1896 р. В. Хвойко. Трипільські племена у IV-II тис. до н.е. заселяли більшу частину території сучасної України. Тут вони досконало розвинули техніку будівництва житла. Великі прямокутні в плані стовпової конструкції житла (іноді двокамерні) мали всередині одну або й дві печі,

Житло трипільці мали одно, дво- і навіть триповерхове

Трипільська кераміка

глинобитні підвищення, іноді жертівники з випаленої глини. Стіни будинків мали розпис, округлої форми вікна. Яскраве уявлення про трипільське житло дають знахідки моделей житла, виконані з випаленої глини.

Особливо високого мистецького рівня досягло керамічне виробництво. З добре виробленої глини виготовляли різноманітний посуд, покришки,

друшляки, ложки, черпаки, дитячі

іграшки, антропоморфні та зооморфні статуетки підвіски, амулети та ін. Серед найбільш поширених мотивів переважали спіралеподібні, так звана валюта, хрещаті, овали, півовали, трикутні, місяцеподібні та зигзагоподібні форми. Орнамент органічно пов'язувався з формою виробу, вкривав його суцільно або частково.

Окрему групу становлять пластичні твори. Вони представлені великою кількістю жіночих статуєток, невеликою групою чоловічих зображень та поодинокими двостатевими зображеннями, різноманітними зооморфними формами. Останні передають майже всіх домашніх тварин, за винятком коня.

Трипільська кераміка.
«Викрадення Венери»

Трипільська кераміка. Статуетка Віолити

Символіка орнаментальних прикрас на жіночих статуетках має культово-магічний характер. Окремі мотиви зустрічаються в культурах Близького Сходу, наприклад у крито-мікенській та в українській, зокрема, у народній вишивці.

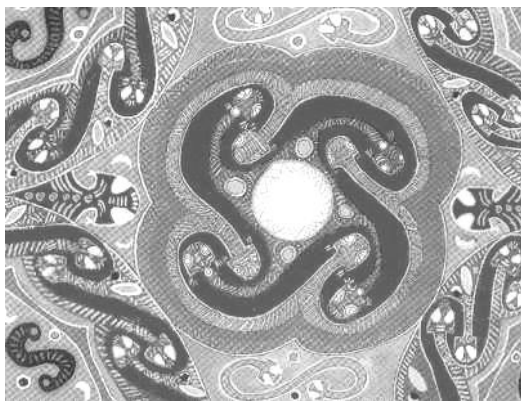
Трипільська культура розвивалася у той час, коли на території Стародавнього Сходу (V – IV тис. до н.е.) існували висококультурні ранні цивілізації Шумеру, Єгипту, Вавилону, Ассирії. З цими

культурами трипільська культура мала деякі спільні риси, в першу чергу, високий художній рівень мистецьких виробів, зокрема керамічних.

Серед різноманітних предметів виділяється ряд творів, які пов'язуються дослідниками із стародавніми віруваннями. Серед них статуетки жінок (що були тісно пов'язані з культом родючості і, зокрема, з уявленням про Велику Матір). Фігурки жінок часто супроводжувалися зображенням биків. Культ бика був широко розповсюджений на всій території Середземномор'я і тісно пов'язувався з культом жінки. Також присутні статуетки чоловіків, ритуальний посуд моно- та біноклеподібні форми (що вживалися, ймовірно для викликання дощу), мініатюрні предмети: посудинки, підвіски у вигляді зірок та хрестиків. Оскільки предмети духовного походження виводилися міфологізованою свідомістю з акту творення (за аналогією з виробничою здатністю людських рук), то вони наділялися властивостями людиноподібних духів. Річ ставала *фетишем*.

Трипільська статуетка для стіни

Трипільські знаки-обереги

Чимало досягнень трипільського населення трансформувалось і перейшло до наших часів, як наприклад, ошатність і чепурність селянської оселі в Україні - мазання долівки, підведення фарбою призьб, декорування печей, оздоблення приміщень *солярними знаками*, високий розвиток керамічного ремесла; основні декоративні мотиви та варіації, зокрема, перейшли в українську народну вишивку.

Серед пам'яток цієї доби цікавим є комплекс вигравіруваних на камені рисунків та орнаментальних мотивів на стінах гrotів і плит так званої Кам'яної Могили. Подібні твори знаходять в гrotах Криму.

З III тис. до н.е. значна територія сучасної України стала ареалом найдавніших поховальних пам'яток типу могил-курганів. Цей тип поховань поширений на всіх континентах окрім Австралії. Могили-кургани споруджувалися скотарськими племенами, які, ймовірно витіснили трипільське населення. В під курганних захороненнях виявлені скорчені кістяки, посипані червоною фарбою, що засвідчує існування у цих племен розвиненого культу предків, властивого для кочовиків, та складного поховального обряду. Подібно до трипільського населення, скотарські племена, які залишили по собі кургани, розчинилися в масі інших племен пізнішого часу.

Кимерійці як продовжувачі трипільської культури

Кимерійці розселилися у степах Північного Причорномор'я наприкінці II- на початку I тис. до н.е. Це найдавніший народ на території України, назву якого донесли до нас письмові джерела. Геродот повідомляє про те, що території зайняті скіфами, належали раніше кимерійцям. Їх культура – продовження Трипільської, пристосована до умов табунного скотарства. Кимерійці першими на території України освоїли технологію залізного виробництва із болотяних руд, а також металообробку, яка допомогла кардинально поліпшити озброєння кінних дружин. Кінне і військово спорядження мало всі ознаки витворів мистецтва: фігурні пряжки, кольчуги, прикрашені складними орнаментами з ромбів, квадратів, спіралей, що утворювали довершений геометричний стиль. Важливою рисою культури кимерійців є стели із зображенням людей, які хоч не мають виразно відтвореної голови людини, але містять зображення одягу та озброєння. Військово-політичне об'єднання кимерійців проіснувало до 7ст. до н.е. і розпалося під натиском скіфських племен. Кимерійська культура частково розчинилася у скіфській, частково мігрувала на Близький Схід.

Керносівський ідол

Взаємовплив культур (скіфська, антична, слов'янська) на проукраїнських землях

Починаючи з VII ст. до н.е., упродовж майже п'яти століть на українських землях перебували племена скіфів (скотарських і войовничих). Тут вони створили своє племінне об'єднання.

Статуя Геродота

У V ст. Північне Причорномор'я відвідав давньогрецький історик і мандрівник Геродот. На той час там існували розбудовані, переважно при дельтах річок Дністра Бугу та Дніпра грецькі факторії – міста. (Тіра – Білгород Дністровський, Ольвія – біля Миколаєва, Херсонес – Корсунь, тепер Севастополь, Пантікапей – Корчів, тепер Керч). Відвідавши Ольвію, Геродот згодом присвятив їй том зі своєї історії. Результатом мандрівки Геродота також став цікавий опис способу життя скіфів, їх звичаїв, незвичайних поховальних традицій. Геродот розповідав, що скіфського царя після смерті бальзамували і в спеціальній гарбі везли по всіх підвладних йому

територіях. Усі піддані на знак трауру обрізували волосся, наносили собі тілесні пошкодження. З кожним днем похоронна процесія збільшувалась. Добиралася до найбільш віддаленого куточка скіфської землі. Тут споруджувалася гробниця, а над нею насипалася могила. В обводі вона досягала до 500 м при висоті більше ніж 20 м. Тобто дорівнювала сучасному 6-7

Скіфські кургани, АР Крим

поверхов

ому будинку. Так ховали скіфських царів та знатних людей.

Земний владика і на тому світі повинен був провадити відповідне життя, тому разом з ним ховали його наложницю, слуг, дружинників, вбивали кращих коней. У могилу клали заупокійну їжу, зброю і багато дорогоцінних речей.

Скіфська матеріальна культура як іраномовного народу збагатилася багатьма близькосхідними елементами. У цього скотарського неписьменного народу був багатий і розвинений фольклор (епічні перекази про походження скіфів, їх героїв, богів, про мужність і вірність, дружбу і побратимство). У таких розповідях відображалися також справжні події скіфської історії, як, наприклад, нашествя перського царя Дарія, війни з сарматами, повстання підкорених скіфами племен.

Золота прикраса щита - костромський олень

Золота прикраса щита - келермесська пантера

Від скіфського епосу до нас дійшли лише уривки у грецьких переказах. Була у скіфів і своя музична творчість, яка як писали греки, варварськи звучала для витонченого грецького вуха. Звичайно, ніким не записана ця музика щезла для нас назавжди.

До нашого часу дійшли лише предмети, що майже близько двох з половиною тисяч років зберігалися у гробницях під курганними насипами. Ці речі, зроблені з дерева і бронзи, заліза і золота, срібла і кістки, відзначаються довершеним художнім виконанням. Скіфи широко користувалися штучними сплавами, як наприклад, сплав золота і срібла. У золоті сріблі й бронзі скіфи втілювали своїх богів і зображення героїв. Але світову славу скіфському мистецтву принесли не зображення людей, а зображення тварин, що були виконані у своєрідній манері, яка називається в науці «звіриним стилем». Зображеннями тварин скіфи переважно оздоблювали предмети чоловічого призначення: зброю, кінську зброю, одяг, а також предмети культового і побутового характеру, наприклад,

Золота пластина, із зображенням обряду побратимства скіфів. IV ст. до н.е.

Золота фігурка вепра

котли, пристосовані до умов пересувного побуту. Про них писав ще Геродот: «Так як скіфська земля цілком безліса, то скіфи придумали особливий спосіб приготування їжі: тварин білюють, очищають м'ясо від кісток і кидають його в котли, потім запалюють кістки тварин і на них готують м'ясо». Ручки таких котлів були виконані у вигляді козлів.

За свідченням Геродота, релігією скіфів був політеїзм. Вони шанували таких богів, як верховний бог Папай, його дружину Апі – богиню землі, Табіті – богиню вогнища, Ареса – бога війни. Храмів скіфи не споруджували і статуї богам не ставили, лише в честь Ареса, символом якого служив залізний меч – акінак, споруджували своєрідні вівтарі – величезні купи хмизу, і на них жорстокому богу війни приносили в жертву худобу і кожного сотого з полонених. Звіриний стиль вплинув і на антропоморфні зображення. На прикрасах відомого кургану Куль-Оба зображена крилата змієнога богиня.

Скіфський побут, звичаї та традиції притягували до себе увагу грецьких колоністів, що оселилися на Причорноморському побережжі у VII ст. до н.е. У свою чергу й грецька антична культура дедалі більше впливала на скіфів. У майстернях грецьких ремісників було створено багато художніх виробів, які відтворюють життя, побут, культуру скіфів.

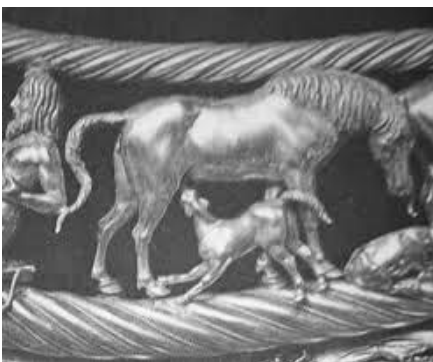
Пектораль. Золото. IV ст. до н.е. Товста Могила

Сенсаційною знахідкою ХХ ст. стала нагрудна золота прикраса – пектораль. Подібні прикраси носили фараони, європейські первосвященники, римські вельможі. Пектораль була виявлена археологом У. Мазолевським у 1977 р. в кургані Товста Могила булі м. Орджонікідзе Дніпропетровської обл. Скіфська пектораль виготовлена із золота, має вагу 1150 г, діаметр 30,6 см. У центрі композиції легендарне «золоте руно», тобто сорочка з овечої шкіри, яку зашивають двоє скіфських володарів. Цей твір належить до виробів греко-скіфського мистецтва. Такі речі призначалися для скіфської знаті, відповідали її потребам і смакам. Їхня

фарма як і сюжети, були граційно скіфськими. Скіфи зображувалися в повсякденній праці, під час відпочинку, в бою.

До наших днів збереглися відомі пантікапейські кургани біля Керчі, де були поховані боспорсько-грецькі царі згідно зі скіфським звичаєм під монументальними земляними насипами.

У період грецької колонізації Гіперборея (тобто Запівніччя), як називали греки територію України, розташовану на північ від грецьких колоній, відігравала роль такого ж постачальника збіжжя для тодішнього світу Еллади, як у ХІХ ст. – для Західної Європи. Геродот розповідає про двох гіперборейських дівчат, які у супроводі охорони

несли вінки з пшениці на острів Делос, де був відомий храм Деметри – божества Матері-Землі. Цікаво, що Пантікапей у перекладі з грецької означає всезбіжний, а на боспорських монетах зображено пшеничний колос.

У I – III ст. н.е. до української території наблизилися кордони Римської імперії. Римські

впливи в українській культурі відбилися у стародавніх віруваннях та обрядах, зокрема, колядки (у римлян новорічний день), русаліях (первісне свято рож).

Під кінець античної епохи відбулося проникнення християнства. Пам'ятками цього є численні міста і фортеці південно-західного Криму (так звані печерні міста з оборонними стінами, баштами, християнськими печерними монастирями та храмами).

Відомий український історик О. Пріцак вважає, що від скіфів українці перейняли білу сорочку, чоботи, шпичасту шапку, сагайдак, пернач, деякі мовні запозичення (собака, сокира та ін.). Традиція підкурганних захоронень широко побутувала серед руських дружинників. Культура ранньосередньовічного Причорномор'я з його мистецтвом, дохристиянською тематикою, помітними візантійськими впливами була відома слов'янам. У подальшому Причорномор'я стало містком у культурних зв'язках Старої Русі та країн Півдня та Сходу.

Культура антив

У другій половині I-го тисячоліття слов'яни, відомі як анти, вийшли на історичну арену. Як велике племінне об'єднання вони протистояли Візантії. Саме до цього періоду належить ряд металевих виробів – рельєфів, що при всій умовності трактування добре передають зображення чоловіків з довгими вусами, у вишитій сорочці та вузьких штанах. Ці вироби походять з відомого Мартенівського скарбу (Черкаської обл.) і нині зберігаються в Національному музеї України.

Культура антив є своєрідним вступом до української праісторії та культури. З цим періодом пов'язані перші спроби становлення державності. У III – IV ст., як засвідчують писемні джерела, існувала Антська держава. Арабські джерела називали її Ортанією, Ротанією, грецько-римські історики називали її мешканців антами. Анти жили між Дністром і Дніпром. Їх територія доходила до Азовського побережжя. Про суспільний та політичний устрій Антської держави розповів Прокопій Кесарійський – відомий історик (490 – 562). Усі справи вирішували анти за допомогою народного віче, а на час війни вибирали вождя. Серед керівників антського об'єднання (у складі його були поляни, древляни, сіверяни, уличі, тиверці та ін.) найбільш відомим був Бож. Кероване ним військо вистояло у війні з готами (358). Для стародавніх істориків анти були автохтонами і стародавнім народом. Вони заклали підвалини давньоруської культури дохристиянської доби. Особливістю

Ідол Перуна

Боги антів

духовної культури цього періоду є передусім обожнювання природи. Із повідомлень Прокопія Кесарійського відомо, що анти найбільше шанували бога блискавки і грому (у ньому вгадується давньоруський бог Перун), а також поклонялися лісовикам, рікам, русалкам, озерам, горам, вогню, сонцю; у меншій мірі – місяцю. Вірили в різних духів. Однією з найдавніших форм релігії був культ предків роду. Із землеробським культом пов'язані Дажбог та Сварог, які уособлювали сонце і вогонь. Бог

Велес виступав охоронцем стад. У 907 р., укладаючи договір з греками, руський князь Олег з дружиною клялися зброєю і Перуном, богом війни, і Волосом – богом охоронцем худоби. Під час підписання договору в 945 р. князь Ігор, прийшовши на пагорб, де стояв Перун, клявся на зброї, золоті, а християнську Русь, тобто тих, хто вже був християнином, водили присягати до церкви св. Іллі на Подолі.

Відомо, що князь Володимир влаштував у Києві поблизу свого палацу, біля Десятинної церкви, своєрідний пантеон, де стояли статуї Перуна, Сімаргла, Стрибога, Хорса та ін. У пантеоні (святилище всім богам), очевидно, перше місце займав Перун – бог блискавки і грому. Дуже важливим вважався Дажбог – бог вогню. Одночасно він був опікуном земного життя і людського роду. Був ще Сварог – бог вітрів і бурі. Основу слов'янської релігії становив культ природи, тісно поєднаний із сонцем, головні обряди були пов'язані з поворотом сонця: колядування та щедрування із зимовим поворотом сонця на літо, веснянки – з весняним рівноденням, купальське свято – з осіннім рівноденням. Все це творило своєрідний сонячний календар.

У релігійних уявленнях слов'ян найважливішими були дві течії: обожнювання природи в різних формах і культ роду, що заповнював усе життя людини; на кожному кроці відчувалася присутність дідів, зокрема, під час народження, весілля, похорон. В уяві язичників світ був заселений богами, грізними і добрими, доброзичливими і не дуже. На них треба було зважати, приносити жертви, щоб задобрити їх, або вжити заходів до знешкодження їх впливу. Чудово описав давні звичаї Михайло Коцюбинський у «Тінях забутих предків»: «На святий вечір Іван був завжди у дивній настрої, наче переповнений чимось таємничим і священним, він все робив поважно, неначе службу служив. Клав Палагні (дружині) живий вогонь для вечері, стелив сіно на стіл і під столом і з повною вірою рикав при тім як корова, бляв вівцею та

Ідол Велеса

іржав конем, щоб велася худоба. Обкурював ладаном хату і комори, щоб одігнати звіра та відьом, а коли червона од метушні Палагна повідомляла нарешті, що готові усі 12 страв, він, перше ніж сісти за стіл, ніс тайну вечерю худобі... Але це було не все. Ще годилося закликати на вечерю усі ворожі сили, перед якими берігся ціле життя».

Невід'ємною частиною тогочасної культури була усна народна творчість. До найстарішого типу її належать замовляння або заговори – шептання, легенди, казки, обрядова пісенна поезія народно-календарного циклу. Вона пов'язана з основними сезонними моментами землеробської діяльності. Кожна сезонна робота починалася і закінчувалася виконанням харових і музичних обрядів, які мали характер драматичної гри і були пов'язані з певними магічними персонажами Коляди, Морони (зима), Ярила, Купала (весна – літо). Багато з них поєдналося згодом із християнськими святами, наприклад, Купала – одне з найпоетичніших свят, із святом Івана Хрестителя.

Серед ремесел у антив найбільш розвиненими були гончарство, різьба по дереву, художня обробка кістки, ювелірна справа. Збережені вироби засвідчують високу майстерність та складні технологічні прийоми, які використовували майстри у виробництві прикрас, – це техніки: скань, зернь та ін. Пам'ятки мистецтва декоровані рослинами, геометризованими та зооморфними мотивами.

Літописні джерела подають відомості про існування скульптурних зображень і, зокрема про систематичне винищення християнством давньослов'янської скульптури, як зразків язичницької віри. Антропоморфна скульптура була атрибутами святилищ. Статуї виготовляли, в основному, з дерева та каменю різних порід.

Упродовж шести віків, починаючи з IV ст., українські степи зазнавали впливу народів Азії. Сліди їх культури тривалий час, аж до поч. XX ст., зберігав український степ. Це зокрема, відомі кам'яні баби – цінні зразки стародавньої культури і мистецтва. Фактично українське населення адаптувало ці пам'ятки чужого йому епосу; вони оспівали в українських народних думах та історичних піснях. У 1594 р. Е. Лясота, посол німецького імператора у Запоріжжі, проїжджаючи степом на невеликому відтинку дороги, нарахував понад двадцять «баб», що стояли на могилах. Українські вчені вважають, що у степовій зоні України було понад 30 тисяч кам'яних баб.

Україна була ареалом найдавніших поховань – типу могил-курганів. Кургани України цього періоду – сучасники єгипетських пірамід і, як вважають дослідники, типологічно з ними споріднені. В історії світового мистецтва неперевершеними залишаються твори скіфських майстрів (своєрідна манера, відома під назвою «звіриний стиль»). Не випадково Україну в середньовічній Європі тривалий час називали Скіфією.

Отже, прадавня культура України має глибоке коріння. Виявивши здатність сприймати культурні впливи, проукраїнська культура трансформувала їх, пристосовувала до свого життя і надавала їм власне оригінальне звучання.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть найдавніші пам'ятки доби палеоліту на території України.
2. Які археологічні знахідки належать Мізинській культурі?
3. Назвіть особливості трипільського мистецтва?
4. Що характеризує культуру кимерійців?
5. Як вплинула скіфська доба на культуру українців?
6. Яка роль античної культури в розвитку культури української?

Рекомендована література

1. Гуревич П.Я. Культурологія. – М, 1996.
2. Історія української культури. / під. ред. Крип'якевича І. – К., 1994.
3. Культурологія. / под ред. Драча Г.В. – Ростов-на-Дону, 1996.
4. Культурологія./ под ред. Радугина А.А. – М, 1997
5. Лосев І.В. Історія та теорія світової культури. – К.,1999.
6. Теорія та історія світової і вітчизняної культури. / кер. А.К.Бичко. – К, 1992.
7. Грушевський М. С. Нарис історії українського народу. — К.: Либідь, 1991.—398 с.
8. Історія української культури /За загал. ред. І. Крип'якевича. — К.:Либідь, 1994.
9. Семчишин М. Тисяча років української культури. К., 1993. Розд. III.

ЛЕКЦІЯ 4 КУЛЬТУРА КИЇВСЬКОЇ РУСІ

1. *Соціально-економічні та історичні умови формування Київської Русі.*
2. *Розвиток писемності та освіти.*
3. *Наукові знання.*
4. *Розвиток літератури.*
5. *Музика.*
6. *Архітектура.*
7. *Образотворче та декоративно-прикладне мистецтво Київської Русі.*

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ :

Агіографія (від грец. «святий» і «пишу») – вид церковно-історичної літератури, який містить життєписи святих; це розповіді про духовних і світських осіб, канонізованих християнською церквою.

Апокрифи (від грец. «таємничий», «прихований») – твори християнського фольклору і літератури, які не визнавалися церквою канонічними і заборонялися.

Берестяні грамоти – давньоруські тексти, розміщені на бересті (березова кора), за шляхом видавлювання чи видряпування спеціальною паличкою – писалом. За змістом це короткі листи світського характеру: доручення, боргові, зобов'язання чолобитні, любовні послання, учнівські вправи тощо.

Голосіння – старовинні українські народні пісні (на похованнях). Це імпровізаційні поетичні твори, пов'язані переважно зі смертю, похованням та поминками небіжчика.

Епос (від грец. «слово», «розповідь», «історія») – сукупність народних героїчних пісень, сказань, поем. Оповідний рід літератури, що, на відміну від лірики й драми, характеризується розповідно-описовою (епічною) формою, широтою зображення подій і характерів.

Літописання, літопис – хронологічно послідовний запис історичних подій, зроблений їх сучасником.

Мозаїка – зображення або візерунок, зроблений з окремих, щільно припасованих один до одного і закріплених на цементі або мастиці різнокольорових шматочків скла, мармуру, смальти, і т.п.

Оранта – один з іконографічних образів Богородиці, який склався у середні віки. Богородицю зображували на повний зріст за піднесеними на рівень голови

руками й повернутими від себе долонями. Оранта дістала поширене і іконографії і живопису Візантії та Давньої Русі в IX – XIII ст.

Скрипторії – майстерні у яких переписувалися книги.

Скоморох – за часів Київської Русі – блазень, мандрівний середньовічний актор при дворі князя, монарха, що розважав князя та його гостей різними витівками, жартами, удаючи із себе дурника, штукаря.

Фреска – настінний живопис, картина, написана фарбами (водяними або на вапняному молоці) по свіжій вологій штукатурці.

Соціально-економічні та історичні умови формування Київської Русі

Існування Київської Русі охоплює період з IX ст. по 40-і роки XIII ст. У часи економічного та культурного розквіту давньоруська держава займала територію від Балтики і Північного Льодового океану до Чорного моря, від Волго-Окського межиріччя до Карпат. Етнічну основу держави складали східні слов'яни, що були об'єднані у великі міжплеменні союзи. Східнослов'янські міжплеменні об'єднання поступово склалися в єдину народність, що була названа Русь. Політичною формою держави у Київській Русі була ранньофеодальна монархія з елементами феодалізму. Держава являла собою історично важливу контактну територію між Арабським Сходом і Західною Європою, Візантією і Скандинавією. Це зумовило її швидке входження в загальноєвропейську історико-

Златник Володимира
Великого

культурну спільність. Після укладення ряду договорів особливо зміцніли зв'язки з Візантією, а прийняття християнства поєднало Русь з традиціями візантійського православ'я, політичною думкою та культурними досягненнями. На думку академіка Б. Рибаківа «прийняття християнства поставило Русь на один рівень з передовими державами цього часу». Київська Русь стала своєрідним центром слов'янської культури. Вона проіснувала до 40-х років XIII ст. під ударами монголо-татарських орд Чингісхана та Батия.

Розвиток писемності та освіти

Літературні й археологічні джерела засвідчують про існування у східних слов'ян писемності ще до прийняття християнства. Болгарський письменник Храбр у праці «О письменах» говорить про те, що до запровадження абетки Кирила і Мефодія користувалися на письмі «чергами й резами» (піктографічні знаки). Про те, що руські люди знали писемність, свідчать також договори, що їх уклали русичі й Візантія 911-912 рр. та 944-945 рр.. Отже, ще до запровадження християнства місцева писемність. Проникнення християнства на Русь зумовило виникнення письма, якого потребувала церква і держава. Це письмо називалося «кирилиця». Це була мова писань, якою великі місіонери – Кирило і Мефодій переклали з грецької основні богослужбні книги.

Берестяні грамоти. Писала.
Воскова дошка

Розвиток освіти ґрунтується на власних національних традиціях та використанні античного і болгаро-візантійського досвіду шкільного навчання. Після церковної реформи Володимира Великого виникла потреба у навчанні та вихованні освічених людей. Вони були потрібні не лише для впровадження християнського культу, але й для функціонування органів державного управління та розвитку торгівлі. Тому шкільна освіта за князювання Володимира Великого та Ярослава Мудрого набула державної ваги. Утворилося три типи шкіл: палацова

Просвітники Кирило і
Мефодій. Ікона

В X столітті на території Київської Русі склалися сприятливі умови для розвитку і поширення як церковної та світської літератури і перекладів, що йшли на Русь із Греції та Болгарії, так і оригінальних творів місцевих авторів. Слід відмітити, що писемність у Київській Русі була привілеєм не тільки духовенства та князів, а й надбання широких верств населення. Про це свідчать численні археологічні знахідки залізних, бронзових і кістяних писал для воскових дощечок, береста і штукатурки, а та також знайдені у Новгороді, Звенигороді та інших містах берестяних грамот-переписки городян про господарські справи.

Андріївський монастир

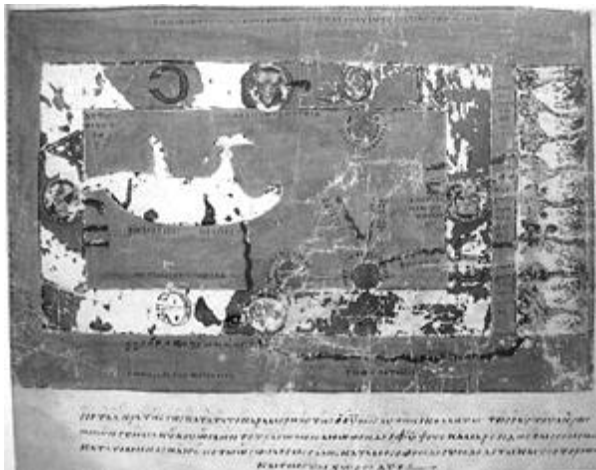
школа підвищеного типу, школа «книжного вчення» для підготовки духовенства та приватні школи. У 1086 р. на Русі була заснована перша школа для дівчат, її заснувала дочка Всеволода Ярославовича Янка. Школа була відкрита при Андріївському монастирі.

Вінцем освіти була риторика і філософія. Центрами освіти у Київській Русі були міста: Київ, Новгород, Полоцьк, Чернігів, Галич, та Володимир-Суздальський. Освітнім центром у Києві був собор Святої Софії. Тут складено літописний звіт 1037 р., написано «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона, складалась «Руська правда» (збірник законів), написано «Остромирове Євангеліє», містилася бібліотека Ярослава Мудрого. При бібліотеках виникали скрип торії (книгописні майстерні), де працювали редактори, перекладачі, художники, ювеліри. Книги були великою цінністю.

Наукові знання

У розвитку та поширенні наукових знань Київська Русь була на досить високому рівні. Через Візантію вона познайомилась з творами Піфагора, Сократа, Платона, Демокріта, Епікура. На Русі були поширені натурфілософські твори таких християнських авторів, як Іоан Дамаскін, Георгій Писидя, Козьма Індикоплов. Для Київської Русі характерна богословське схоластичне сприйняття світу. Математика мала прикладний ужитковий характер, використовувалася у будівництві та торгівлі.

Важливе місце у системі наукових знань належало астрономії. Літописи засвідчують, що у Київській Русі спостерігали за такими небесними явищами, як сонячні та місячні затемнення, комети, боліди, північне сяйво, метеорити та атмосферні явища. Їх трактували як божественні знамення, але опис їх був реалістичний.

Карта світу Кузьми Індикоплова

Давні русичі володіли хімічними знаннями. Їх використовували під час виготовлення скла, різнокольорових емалей, поливи для кераміки, смальти для мозаїк, при фарбуванні тканини, обробці шкіри та хутра.

Розвитку географічних знань сприяли переклади таких іноземних праць, як «Хроніка» Георгія Амартола, хронограф Іоанна Малали, «Космографія» Козьми Індикоплова.

Русичі добре знали географію своєї держави. У літописах дається детальний опис племен і географію їх розташування. Також спостерігався високий рівень медичних знань, якими володіли народні цілителі – волхви, знахарі, віщуни. Відомо що успішно лікував хворих чернець Печерського монастиря Агапій, а внучка Володимира

Мономаха Ганна склала лікарський poradnik «Мазі», у якому розповідається про гігієну тіла, сон, лазні, їжу та лікування ран.

Література

Важливим явищем культурного життя у Київській Русі були поява літератури. З прийняттям християнства з'являється красне письменство у якому взаємодіють церковнослов'янська і давньоруська мови, сакральний і світський писемні стилі. Серед перших перекладених творів, що потрапили на Русь були Євангелія та молитовники. Була поширена і світська перекладна література, яку за змістом можна поділити на такі різновиди:

- твори військової тематики («Александрія»,

«Троянська війна», «Девгенієве діяння»);

- природнича тематика «Фізіолог»,

«Шестиднев», «Християнська топографія»;

- повчальну літературу, до якої відносяться вислови й афоризми з Біблії, фрагменти творів стародавніх філософів та істориків на тему моралі.

Такі збірки називалися здебільшого «Бджолами», оскільки, ніби нектар з різних квітів у книгу було зібрано мудрість з різноманітних джерел. Досить швидко з'являються й оригінальні літературні твори. В тогочасній культурі у цілому надається перевага загальнонаціональному патріотизму. Ним наповнений зміст більшості пам'яток літератури Київської Русі. Інша особливість літератури

Київської Русі – її історизм (записування історичних фактів у хронографічному порядку). З'являється літописання – вид історичної літератури. Яскравою пам'яткою літописання є «Повість минулих літ», яку було укладено близько 110 р., ймовірно ченцем Нестором. Твір дійшов до нас у двох найповніших списках XV ст. Іпатіївському та Лаврентіївському. В українській історіографії надають перевагу Іпатіївському списку як більш автентичному. «Повість» розпочинається з'ясуванням «откуда єсть пошла руская земля і хто в ній почал первіє княжити».

"Повість минулих літ". Копія з Лаврентіївського списку 1377 р.

«Ізборник Святослава», 1073 р.

«Галицьке (Євсевіє) Євангеліє», 1283 р.

«Повість минулих літ» показово втілює найсуттєвіші риси, притаманні всій давньоруській літературі: релігійність, патріотизм, моральність. Першим завданням монахів-літописців є роз'яснення на історичному матеріалі вищої волі. При цьому літописець лишається патріотом своєї землі, який не може не виявляти певні симпатії до співвітчизників. У подробицях із ледь прихованим захопленням сповіщає він про вдалі походи київських язичницьких дружин проти християнського Константинополя й про розміри данини, яку мали сплачувати русам імператори. Увесь літопис проникнутий закликом до єднання князів у боротьбі проти зовнішнього ворога, засудження чвар.

Унікальною пам'яткою давньої історичної літератури є Галицько-Волинський літопис, що охоплює події на Галицьких та Волинських землях від 1202 до 1292 рр. Близькість до Заходу відбилася на характері цього літопису. У літописі стирається межа між православним і католицьким світом, він, перш за все, християнський. Духовна близькість з європейськими хронографами підтверджується і світським стилем цього літопису. Докладні описи битв, порівняно мала кількість церковних справ, пластичні яскраві й різкі характеристики осіб, своєрідний поетичний стиль – все це притаманне Галицько-Волинському літопису.

Найвидатнішою пам'яткою давньоруської літератури є «Слово о полку Ігоревім» (1185-1187). В ньому докладно описано похід військ князя Ігоря Святославовича проти половців, здійснений у 1186 р. Автор вдаючись до української символіки, описів Руської землі з її багатими містами та безкрайніми просторами закликає до єднання. Варте здивування, те що перевага надана образам, пов'язаним із язичництвом, а не християнською символікою. Серед оригінальної літератури Київської Русі XI ст.. на перший план виступає твір відомого українського митрополита Іларіона «Слово о Законє і Благодатє». У 1051 р. на Соборі руських єпископів Іларіона було висвячено на митрополита без волі царгородського патріарха, там же було проголошено незалежність Руської церкви від Царгородської. Спираючись на традиції християнської філософської думки, він доводить, посилаючись на Біблію, що той закон, який дав Мойсей лише одному народу, завдяки Благодаті та Істині, які приніс усьому людству Ісус Христос, робить всі народи рівними перед Богом. Така Русь, яку хрестив Володимир, не потребує ніякої духовної опіки від «старших». Цей твір є полемічним і панегіричним (похвальним), що прославляє князя Володимира Великого, хрестителя Русі та його сина Ярослава Мудрого.

Три богатирі – Ілля Муромець, Добриня Микитич, Альоша Попович (В.М. Васнецов, 1898 р.)

В XI-XIII століттях у Київській Русі важливого значення набула агіографічна література, або житіє – «Поучение братаи» Феодосія Печорського, «Златоуста, паче всех

просиявших на Руси», філософа Кирила Туровського «Хождение Даниїла Заточника».

Цінною літературною пам'яткою є «Повчання» Володимира Мономаха. Воно адресоване дітям – спадкоємцям державної влади. В ньому Володимир Мономах надає для нащадків образ ідеального князя і правителя, досвідченого господаря і зразкового сім'янина.

Підґрунтям давньоруської оригінальної літератури була усна народна творчість, що існувала у східних слов'ян ще до виникнення писемності. Це обрядові пісні, перекази, заклинання, замовляння, епічні та ліричні пісні, пісні билини, що частково дійшли до нас. Особливе місце посідали билини, в яких відтворена історія народу. Відомі билини київського і новгородських циклів. Поширеними були билини: «Ілля Муромець і Соловей Розбійник», «Ілля Муромець і ідолище», «Добриня і змії», «Добриня Нікітич і Альоша Попович».

Музика

Складовою частиною духовної культури Київської Русі була музика, що супроводжувала людину від народження до смерті. На Русі були поширеними обрядові танці, пісні, скоромошні ігри, гусярські билини, а також ратна музика, що супроводжувала військові походи. Археологічні знахідки підтверджують наявність у стародавніх слов'ян у дохристиянський та княжий час

В. Васнецов. Баян

струнних, смичкових, щипкових, духових і ударних інструментів. У «Слові о полку Ігоревім» згадується Баян – давньоруський співець, що оспівував подвиги руських воїнів та походи князів. При княжих дворах існував цілий штат музикантів-умільців, як руських так і іноземних, що застольною музикою під час бенкетів прославляли князя та його мужність. Про це свідчать такі літературні джерела як «Печерський патерик», «Житіє Феодосія Печерського», «Слово про багача та Лазаря».

Десятинна церква в Києві

Після запровадження християнства зароджується церковна музика – дзвонарство і одно та багатоголосий церковний спів. Система давньоруських церковних наспівів називалася знаменним розпівом. Це унісонний чоловічий спів обмеженого діапазону і строго піднесеного складу.

В. Васнецов. Гусярї

Богоматір Оранта (образ з собору Київської Софії)

Архітектура

При будівництві житла й оборонних споруд слов'яни споконвіку використовували місцеві матеріали та спиралися на традиції, що сягали ще трипільської доби. Відповідно до умов лісу або степу для будівництва їм служили дерево й глина. До прийняття християнства кам'яні будівлі у східнослов'янських землях майже не зводилися. Виняток становлять хіба що кам'яні язичницькі святилища Прикарпаття, оскільки тільки тут завжди була достатня кількість каменю. До речі такі святилища зводилися не тільки до остаточного прийняття християнства 988 р., а й значно пізніше, до кінця XII ст. Серед інших українських земель кам'яне будівництво було особливо розвинене у Криму та дещо меншою мірою в ареалі салтівсько-маяцької культури на сході України, але суто слов'янськими ці землі на той час не були. Із створенням стабільної давньоруської держави у X ст. ці традиції було використано і збагачено візантійським західноєвропейським досвідом під час будівництва кількох кам'яних споруд передусім у столиці – Києві. Християнство потребувало дотримання певних канонів релігійної служби, яка обов'язково мала проходити у храмі, який згідно з традиціями перших християн, котрі мусили ховатися від переслідування в печерах і катакомбах Давнього Риму, і був моделлю такої печери. Тому одразу ж після хрещення Русі з'являються й перші церкви: Василівська, побудована з дерева за зразком храму в Корсуні, і Десятинна, або Богородицька – перша кам'яна церква у Києві.

Серед світських кам'яних будівель Києва найзнаменитішою пам'яткою є збудовані Ярославом Мудрим Золоті ворота, які, однак теж завершувалися так званою домовою церквою. Ці

Софіївський собор

Місце царських врат в іконостасі Софіївського Собору

ворота, реконструйовані 1982 р., досі є окрасою київської столиці. Однак першою світською спорудою з каменю в Києві є палац князя Володимира, зведений у кінці X – на початку XI ст. Палац було збудовано з поєднанням візантійських і ранньороманських традицій зодчества.

У Київській Русі сформувалися власна культура будівництва, що відрізнялася від іноземних технологій. У місцевій архітектурі почали використовувати глибокі (на 2-4 метри) і широкі фундаменти, що викладалися

з грубого каміння, залитого цементом (так звана рустика). Для полегшення будівлі, а також поліпшення акустики всередині споруди в стінах лишалися порожнечі, утворені закладеними в їх товщу глиняними глечиками.

Зовні церкви майже не прикрашалися. Красу храму створювала гармонія його форми в цілому, яка мала символізувати гармонію світобудови, створеної з хаосу Божим Словом. Вікон у стінах давньоруських храмів було небагато. Напівтемне приміщення освітлювалося промінням з-під центрального купола та свічками. Всередині церковні стіни вкривали розписи або мозаїка. Всі зображення мали утворювати єдиний за задумом текст, що читався, як і книга, зліва направо. Храмний простір поділявся на три частини. За вертикаллю верхня частина належала Богові, середня – ангелам, нижча – святителям з числа людей. Посередником між світами бачилася Божа Матір. Саме тому цей образ набув великої популярності в давньоруських розписах. Зображення канонічної пози Оранти (Богоматері з піднятими на рівень голови руками), оздоблювало завітарні стіни багатьох храмів Київської Русі.

Перлиною давньоруської архітектури стала церква Святої Софії, будівництво якої було започатковано 1037 р. й тривало 5–7 років поспіль. Вона також зводилася візантійськими та місцевими майстрами. Відповідно до задуму Ярослава Мудрого Софіївський собор був втіленням ідей духовної і політичної самостійності, а також соборності давньоруських земель впродовж віків.

З кінця XI ст. в архітектурі настає новий етап, який характеризується відмовою від грандіозних форм. Храми стають меншими за розмірами, але строкатішими в оздобленні, що надає їм своєрідної довершеності й краси. Найпоширенішим стає кубічний однокупольний храм. Однією з таких споруд є й собор у Володимирі-Волинському, а також П'ятницька церква у Чернігові.

Образотворче мистецтво

Мозаїка Христа Панкратора в Софіївському соборі

Монументально-декоративний живопис, характерний для візантійських художніх шкіл був тісно пов'язаний з культовою архітектурою. У Київській Русі візантійський живопис поширився у формі монументальних настінних розписів – фресок і мозаїк. У Києві мозаїками були оздоблені інтер'єри князівських палаців часів Володимира Великого та Ярослава Мудрого.

Технологія виготовлення різнокольорової смальти (особливо золотої) була дуже складною і дорогою, а саме мистецтво мозаїки вимагало великого уміння.

Основним видом монументального мистецтва був фресковий живопис. Він значно дешевший, але справляв надзвичайний художній ефект. Фрески чудово

Фреска «Хрещення князя Володимира»

поєднувалися із фактурою кам'яних стін і мали надзвичайно багатий колорит. Техніка фрески була запозичена у візантійських майстрів, але давньоруські художники довершили її новими елементами і стилістичними зображеннями. Так, новим у мистецькій діяльності давньоруських майстрів стало поєднання мозаїчних і фрескових зображень, чого не практикували у Візантії. У XII ст. мистецтво мозаїки поступається мистецтву фрески.

Перші мозаїчні зображення та настінні фрескові розписи були виконані у Десятинній церкві міста Києва, але вони не збереглися.

До найвизначніших пам'яток українського і світового монументально-декоративного мистецтва належать мозаїки і фрески Софійського собору у Києві. Головним змістом художнього оздоблення інтер'єру цього храму є

Фреска «Вселенский собор»

утвердження християнства, а храмові настінні розписи стали «Біблією для неписьменних», яку потрібно було читати у певному порядку. На фрескових панно три цикли зображень: євангельські, біблійні та житійні. Мозаїчні оздоблення прикрашають головний вівтар і купол собору. Це – поясне зображення Христа-Пантократора (Вседержителя) за піднятою десницею, в апсиді центрального вівтаря зображена велична постать Богоматері-заступниці Марії-Оранти. У народі Богоматір Софії Київської вважали заступницею Києва і

Русі і називали її «Нерушимою стіною», тобто заступницею і покровителькою. Марія-Оранта у народній свідомості злилася з язичницьким образом «Великої Богині», що уособлювала силу землі.

Разом з будівництвом храмів розвивався і такий вид мистецтва, як іконопис – вид культового станкового живопису. Ікона як художній елемент займала головне місце в інтер'єрі культової споруди. Культ ікони був офіційно прийнятий на сьомому Вселенському соборі 787 р. у місті Нікеї. У храмах ікони розташовувалися над перед вівтарною загорожею, що пізніше перетворилася на іконостас. Перші ікони були привезені на Русь з Візантії та Болгарії, а в кінці XI ст. з'явилися власні.

Ікона святих Бориса та Гліба

Становлення давньоруського іконопису припадає на II пол. XI – поч. XII ст. У Києво-Печерському патеріку розповідається про перших руських іконописців – Григорія та Аліпія. Так відомою на той час була Печерська іконописна майстерня, у якій писав іконописець Аліпій, що пройшов школу візантійських майстрів.

У Києві сформувалася іконографія перших руських «святих» – Бориса і Гліба, уявлення про яку дає ікона «Борис і Гліб». Традиції Києва були

поширені в іконописних школах Новгород, Володимира, Суздаля, Галича та Володимира-Волинського.

В оздобленні давньоруських храмів значну роль відіграло *пластичне мистецтво та різьбярство*. Східнохристиянська церква, переслідуючи язичницькі вірування, заборонила об'ємну скульптуру, тому пластичне мистецтво розвивалося у вигляді рельєфів. Для різьбленого оздоблення монументальних споруд використовувався мармур та рожевий шифер. Значна кількість рельєфних орнаментальних прикрас збереглася у храмах Києва. Це – різьблені плити, виготовлені в техніці орнаментального і тематичного рельєфу, що прикрашають парапети хорів собору Софії Київської, шиферні плити за тематичними рельєфами Михайлівського Золотоверхого та Києво-Печерського монастирів.

Історичну і культурну цінність становить саркофаг Ярослава Мудрого (X–XI ст.), що зберігається у київському Софійському соборі. Він виготовлений з білого мармуру, вкритий рослинним орнаментом з християнською символікою.

Оригінальним видом мистецтва у княжу добу було *мистецтво книжкової мініатюри*. Рукописна книга була особливо цінною, писалася дуже довго, на дорогому пергаменті і художньо оздоблювалася. Книги переплітали у міцні оправи з металевими замками, текст прикрашали ініціалами, заставками та мініатюрами. Пам'ятками давньоруських рукописів є «Остромирове Євангеліє» (1056 – 1057 рр.), «Ізборник Святослава» (1073 р.), «Бучацьке Євангеліє», «Юр'єве Євангеліє», «Добрилове Євангеліє» (XII ст.).

Остромирове Євангеліє

Фрагмент з Добрилового Євангелія

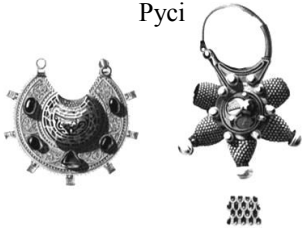
Видатним явищем у давньоруському мистецтві, цінним джерелом історії Київської русі є мініатюри Радзивилівського літопису (XV ст.). Книга містить 618 кольорових графічних мініатюр, що ілюструють життя княжої доби. Мініатюри дають цінні відомості про архітектуру Київської Русі, одяг та зброю, речі домашнього вжитку й інші важливі історичні події. Орнамента більшої частини давньоруських рукописів була пов'язана з ювелірною справою та декоративно-ужитковим мистецтвом.

Розвиток ремісничого виробництва стимулював розквіт *декоративно-ужиткового мистецтва*, у якому проявилися риси давньоруської естетики та багатовікових художніх традицій східних слов'ян. Поширеними на Русі були такі види прикладного мистецтва, як скань, чернь, зернь, позолота, перегородчаста емаль та художнє литво. Скань – це мистецтво використання найтоншого дроту, що напаявся на металеву основу. Скань широко використовувалась у жіночих прикрасах та окладах книг. Чернь –

чорна паста для протравлювання срібних виробів, що робила темне тло, на якому світилися срібні фігури. Її наносили на браслети, зап'ястя, колти, персні, хрести, зброю тощо. Зернь – дрібні кульки, що впаювалися в персні та інші прикраси. Високого рівня досягали давньоруські майстри у техніці емалі. На золотих пластинках витискувалися контури малюнка, напаювалися золоті тонкі перегородки, а проміжки засипали порошком, що плавився у печі і заливав площини різнокольоровими емалями. Поширеними мотивами було коло – символ сонця, хвилясті лінії, що символізували воду, фантастичні звірі і птахи, «дерево життя», рослинний орнамент. Кращими виробами прикладного мистецтва є пластинчасті браслети – наручі із срібла, діадеми, барми, колти, гривни, рясни. Найвідомішими шедеврами ювелірного давньоруського

Золоті прикраси Київської Русі

мистецтва є дві діадеми з князівського парадного вбрання, що датуються XII і XIII ст.

У давньоруській державі було також поширеним кування та карбування золота, срібла та міді. Чудовим зразком цього мистецтва є також врата Суздальського собору (XIII ст.), де поряд з біблійними сценаріями зображено язичницьких істот, що стережуть вхід.

Давньоруські майстри художнього литва відливали безліч різних речей – від невеличких прикрас до великих церковних дзвонів. Міжнародне визнання здобули вироби майстрів із різьби по дереву та кістці, майолікова кераміка, а також виробництво скла. Пам'ятками різних художніх ремесел є бронзові

панікадила, дзвони, смальта, скляне намисто, кубки, чари, браслети, різьблені шкатулки, образки, руків'я ножів та зброї, дзеркала, ложки, шахові та шашкові фігури, та ін.

Важливе місце у господарському житті Київської Русі посідали **ремесла**. Провідною галуззю була чорна металургія, яка розвивалася за межами міста. Залізо видобувалось із болотяних руд. Давніми центрами залізобного ремесла були м. Городськ на Тетереві (Коростишівський район, Житомирська обл.), та м. Вишгород (Київська обл.). Центрами обробки чорного металу були міста Київ, Новгород, Смоленськ, Чернігів, Галич, Вишгород. Давньоруські ковалі знали такі техніки обробки заліза, як кування, зварка, цементация, обточка, інкрустація кольоровими металами, полірування, вони володіли усіма видами обробки кольорових металів. Довершеними формами і художнім оздобленням відомі давньоруські мечі.

Розвивалися також гончарство, що процвітало у таких містах, як Білгород і Вишгород.

Високого рівня досягла обробка дерева, каменю, виготовлення цегли та вапна. Деревообробний промисел був особливо поширений у будівельній справі. Кам'яне будівництво сприяло появі цегельників, каменярів, вапнярів.

Існували і такі ремесла, як кравецьке, обробка шкіри, виготовлення взуття, прядіння, ткацтво та інші.

Отже давньоруське мистецтво є однією з найяскравіших сторінок історії художньої культури доби Середньовіччя. Київська Русь відігравала значну роль у світовій історії, а мистецтво її за три століття досягло художніх вершин. Великий вплив на мистецтво Київської Русі мали культури інших народів, особливо Візантії. Разом з тим у скарбницю світової культури багато нового і цінного внесли давньоруські митці. Загалом культурний розвиток Київської Русі IX-XIII ст. знаходився на високому європейському рівні. На жаль, монголо-татарська навала перервала цей яскравий період вітчизняної історії. Але культура Київської Русі в усіх своїх формах і жанрах показала яскраву самобутність і заклала підвалини для подальшого розвитку культури України пізнього Середньовіччя.

Питання для самоконтролю

1. Які першовитоки має культура Київської Русі?
2. Культура яких розвинутих середньовічних держав мала значний вплив на давньоруську культуру?
3. Як сприйняли русичі процес християнізації?
4. Який вплив справило християнство на процес розвитку культури Київської Русі?
5. Як називалася система давньоруського письма?
6. Хто започаткував шкільну освіту в Київській Русі?
7. Перелічіть відомі давньоруські літописи.
8. Які ви знаєте провідні твори оригінальної літератури?
9. Які види літератури були поширені у Київській Русі?
10. Які види образотворчого мистецтва використовувалися для оздоблення храмів?
11. Які види архітектури були поширеними у Київській Русі?

Рекомендована література

1. Попович М.В. Нарис історії культури України. – К., 1998.
2. Грушевський М.С. Історія України-Руси. – К., 1991. – Т.1.
3. Дорошенко Д.І. Нарис історії України. - Львів, 1991.
4. Моця О., Ричка В. Київська Русь: від язичництва до християнства. – К., 1996.
5. Костомаров М. Вибране. – К., 1997.
6. Марченко М. Історія української культури. – К. 1961.
7. Історія української культури /За загал. ред. І. Крип'якевича. — К.:Либідь, 1994. – 656 с.

ЛЕКЦІЯ 5
УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА ХІV-ГО ПЕРШОЇ
ПОЛОВИНИ ХVІІ-ГО СТОЛІТТЯ

1. *Процес формування українського етносу в умовах польсько-литовського поневолення.*
2. *Відгуки ренесансу і гуманізму в Україні.*
3. *Розвиток освіти і науки в Україні в 14-17 ст.*
4. *Козацтво як явище історії та культури.*
5. *Нові процеси в духовному житті: реформування церкви та освіти, розвиток науки*
6. *Українське бароко як нове світовідчуття і нове мистецтво.*

Основні поняття:

Бароко – від італійського «*Barocco*», що означає вигадливий, химерний. Вітчизна бароко Італія. Мистецтву бароко властиві грандіозність, пишність, динаміка, патетична піднесеність, інтенсивність почуттів, пристрасть до ефектних видовищ, поєднання ілюзорного і реального, контрасти світла і тіні.

Українське бароко (козацьке бароко)– архітектурний стиль, що з'явився на Україні в ХVІІ ст. Відрізняється від західноєвропейського бароко більш стриманими орнаментами й спрощеними формами. Окрім чисельних будівель ХVІ – ХVІІІ ст., яскравими прикладами українського бароко стали староруські храми ХІ – ХІІ ст., перебудовані у ХVІ – ХVІІ ст., отримавши нове оздоблення. Наприклад Софійський собор у Києві, Успенський собор Києво-Печерської лаври, Видубицький та Михайлівський Золотоверхий собори.

Єзуїти (Товариство Ісуса) – католицький орден, заснований в 1540 р. св. Ігнатієм Лойолою; головна мета: підтримка Папи у реалізації найважчих завдань Церкви; визначна освітня роль (найбільша в історії Церкви мережа середніх шкіл – колегіумів, і вищих – академій); особлива роль у справі реформи Церкви після Тридентського собору та в місійній діяльності.

Вертеп– назва старовинного українського мандрівного театру, де поруч з різдвяною містерією виставляли й сценки з народного життя.

Полеміка – зіткнення різних поглядів при обговоренні будь-яких наукових, політичних та літературних питань.

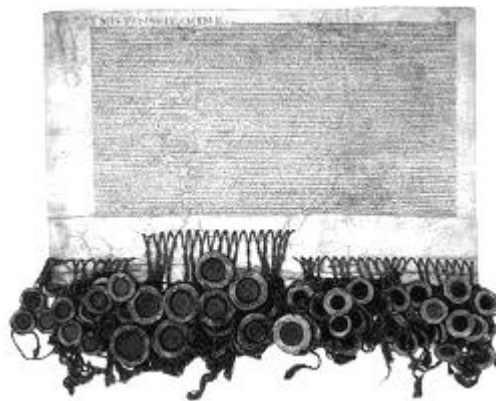

Процес формування українського етносу в умовах польсько-литовського поневолення

У другій половині 14 ст. більша частина українських земель увійшла до складу Великого князівства Литовського. Населення українських земель не чинило опору литовським князям. Останні дотримувалися на захоплених землях правила: «Ми старину не рушимо; а нового не вводимо». Місцеві руські феодалі зберегли свої землеволодіння. Самі землі – Чернігово-Сіверщина, Київщина, Поділля – залишилися автономними. Зберегла свої позиції в Литовському князівстві православна церква. Українські землі під Литовською зверхністю не знали суспільної боротьби на релігійному ґрунті. Володарі Литви виявляли толерантність щодо різних конфесій. Вона сформувалась усією історією цієї держави, що виступала своєрідним буфером між православним Сходом і католицьким Заходом.

Дещо інша ситуація склалася на руських землях Польського королівства. Тут позиції католицизму були значно міцнішими, ніж у Литовській державі. І хоч і тут православні користувалися свободою віросповідання, їхня конфесія розглядалася як нижча за католицьку. Ознакою цього було оподаткування православного духовенства, обмеження культових відправ, церковного будівництва. За рішенням Люблінської унії 1569 року українська шляхта зрівнювалася в правах з польською та литовською. Її вимоги були мінімальними. Вона виступала за збереження всіх існуючих привілеїв, свободи віросповідання і руської мови в офіційному діловодстві.

Акт Люблінської унії

Фактично українська еліта у 60-70 рр. 16 ст. не мала можливостей маневрувати. Вона була поставлена перед необхідністю вибору між Ягелонською Польщею та Московською Руссю. Польща була країною з досить прогресивним конституційним устроєм, обмеженою королівською владою, самобутньою ренесансною культурою, що не могло приваблювати українську еліту. Здавалося, польська політична система з її відкритим і гнучким характером мала майбутнє. Однак відхилення від цієї моделі та відмова від релігійної толерантності наприкінці 16-на початку 17 ст. призвели до глибокої кризи Польсько-Литовської держави. Трагедією цього процесу колонізації України було те, що в свідомість широких мас народу твердо входять поняття «вищості» та «нижчості»: вищості польської культури, польської мови, католицької віри; нижчості української народності, української мови, православної віри. Поняття «лях», «католик» протиставляються поняттю –

«русин», «схизматик». Таким чином, національне питання стає самим важливим. Культурне та духовне життя українського народу ґрунтується саме на ньому.

Відгуки ренесансу і гуманізму в Україні

Юрій Котемарк (Дрогобич)

Добою рішучих ренесансних змін в українській культурі є друга половина 16- перша половина 17 ст., але започатковуються ці тенденції століттям раніше. Звісно, Ренесанс приходить в Україну з деяким хронологічним запізненням і не можна говорити про чистоту його вираження щодо класичних взірців італійського Відродження. Аби зрозуміти своєрідність українського Відродження, треба нагадати реалії часу. В той час коли Західна Європа формує міцні і незалежні держави, Україна знаходиться в лоні інших держав. Хоча зовнішньо та внутрішньо політичні обставини були складними, все ж вони не спинили суспільного та економічного розвитку України. Зростає політична та економічна могутність міст, чому сприяло запровадження Магдебурзького права. Саме містам належить провідна роль у становленні нової ренесансної культури. В містах формується численна, економічно незалежна міщанська верства, яка стає опорою розвитку школи, освіти, мистецтва.

В 15-16 ст. через відсутність вищих навчальних закладів у межах власної країни українська молодь у пошуках знань вирушала до провідних європейських університетів. Навчаючись за кордоном, українські студенти знайомились з передовими науковими здобутками, переймалися гуманістичними та реформаційними ідеями, а повернувшись на рідну землю поширювали здобуті знання.

Станіслав Оріховський

Найвидатнішими представниками українського Передвідродження є Юрій Котемарк (Дрогобич), Павло Русин із Кросна, Станіслав Оріховський. Своєрідність культури українського Відродження полягає в тісному взаємозв'язку національно-визвольного, релігійного та культурно-освітнього руху. Характерним чинником було підписання у 1596 р. Берестейської унії. Ця подія неоднозначно трактується, проте слід наголосити, що саме вона

Павло Русин із Кросна

стала каталізатором суспільного і духовного життя в Україні. Найкращі вчені виступили на захист православ'я, розпочали літературну полеміку з уніатами та католиками. Ці літературні твори, як з одного та іншого боку є цінною спадщиною українського письменництва.

Розвиток освіти та науки в Україні в 14–17 ст.

Виховання і навчання в українських землях в добу феодальної роздрібненості ґрунтувалося на освітніх традиціях Київської Русі. У переходу від язичництва до християнства паралельно існували, язичницькі та християнські школи. За князювання Володимира Великого і Ярослава Мудрого шкільна освіта стала частиною загальнодержавної і церковної політики. Було утворено три типи шкіл: палацова школа підвищеного типу, що утримувалася за рахунок князя – це прототип державного навчального закладу; школа «княжого вчення», основною метою якої була підготовка священників та ченців; світська школа домашнього навчання, де навчалися діти ремісників і купців. Школи організовувалися за грецьким зразком. Виходячи з державних потреб, у давньоруських школах вивчали основи письма, читання, арифметику, спів, музику, поезику, риторику, іноземні мови, переважно грецьку і латинську. Викладання у школах проводилося церковнослов'янською мовою. Їх основним завданням було не лише здобуття початкової освіти, але й вивчення основ православного віровчення, єднання парафіян навколо церкви. Вказані типи шкіл проіснували аж до XVI ст.

«Бесіди Іоанна Златоуста»

«Буквар», надрукований в Острозі

У другій половині 16 століття виникає реальна загроза колонізації і окатоличення українського народу. Одним із засобів у цій справі стали католицькі освітні школи. Єзуїти відкривали елементарні та середні школи і колегії з двома відділеннями – нижчим і вужчим. До нижчого відділення належали гімназії, що мали п'ять класів. На вищому відділенні три роки вивчалася філософія і чотири роки – богослов'я. Освітні заклади

організовувалися на зразок західноєвропейських вищих шкіл, в яких учні здобували вищу освіту в межах Речі Посполитої. У 1570 р. єзуїтами була заснована Віленська колегія, яка вважалася найбільшим навчальним закладом Західної Європи.

В Україні діяли 23 єзуїтські колегії. Найбільшими були колегії у Ярославлі (1574 р.), де навчався Богдан Хмельницький, Львові (1608 р.), Луцьку (1614 р.), Києві (1647 р.), Кам'янці-Подільському, Вінниці, Перемишлі та ін. Викладання велося латинською мовою.

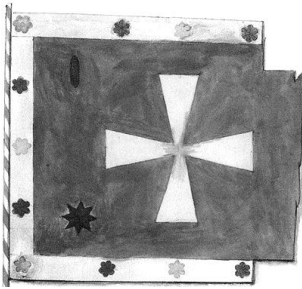

Києво-Могилянська академія

На межі XVI – XVII ст. під впливом західноєвропейських гуманістичних та реформаційних ідей в українській освіті відбулися істотні зміни. Було створено нові навчальні заклади, які ґрунтувалися на національних освітніх традиціях, поєднанні вітчизняного і кращого європейського досвіду. До них належать Острозький культурно-освітній центр, Львівська і Київська братські школи, Київська колегія, Києво-Могилянська академія.

Багатий і впливовий магнат, князь Острозький заснував 1576 р. у м. Острог культурно-освітній центр нового типу. До нього входили колегія, літературно-науковий гурток, бібліотека і друкарня, яку протягом 1577–1582 рр. очолював відомий першодрукар Іван Федоров. Це по суті була перша вища школа європейського зразка.

Козацтво як явище історії та культури

Прапор козацького Черняківського полку

На межі XVI–XVII ст. у суспільне і духовне життя України наче увірвався вітер змін. Буквально на очах одного-двох поколінь іншими ставали політичні реалії, спосіб життя, спосіб мислення. Все те, що торувало собі дорогу у XVI ст. проросло і задіяло. Звичайно, картина українського світу, яку бачимо в ці віки, формувалася впродовж попередніх часів, однак надзвичайно багато заважила Хмельниччина – як загальнонаціональне піднесення, пов'язане з визвольною боротьбою, що підняло Україну з колін і відродило смак до політичної і культурної творчості. Виникло нове, відповідне часові світовідчуття. Змінився менталітет українців, бо став відчутним зв'язок часів: Україна – правонаступниця Київської Русі – відновлювала свою державність, школу, мову, храми. І все це стало можливим завдяки зростанню ваги й авторитету, а відтак діяльності козацтва.

На початок XVII ст. козацтво виступає вже добре зорганізованою національно-політичною силою, з якою мусив рахуватися світ. Незникаюча воєнна загроза, що протягом майже двох століть тримала українських чоловіків у напрузі, виробила постійну готовність до опору відповідну психічну підготовку. Як писав М. Гоголь, Україна, де всі кордони пролягають полем, де немає жодного природного захисту (ні річками, ні морем, ні горами), була завжди землею нашестя і спустошень – землею страху, і тому, говорив він, маючи на увазі козацтво, в ній міг сформуватися тільки такий народ, войовничий, відчайдушний, сильний своїм єднанням. З радістю кидав козак тишу і безпечність домашнього життя, аби вдатися до поезії битв і небезпек. Тоді був то поетичний час, продовжує письменник, коли все

Житло козаків

здобувалося шаблею, коли кожен прагнув бути дійовою особою, а не глядачем...

Історики часом порівнюють Запорізьку Січ з лицарським чернечим орденом. Добровільне позбавлення себе затишку і природних домашніх радощів, готовність служити високій ідеї, громаді, ставати на захист слабкого і гнаного – це справді лицарство. Саме в козакові, як пише поет і дослідник української культури Є. Маланюк, народився неповторний для всього слов'янського світу тип людини – як для Європи лицар чи джентльмен. Але ж козак – ще й герой, завжди готовий до самопожертви, до подвигу, над усе відданий козацькому братству, сила якого для нього вища, сильніша за кохання.

Богдан Хмельницький

Доти, доки Польща рахувалася з козацькими свободами, відважне і добре підготовлене військо Запорізької Січі допомагало польському урядові здобути вати перемогу у війні із турками. Однак після смерті Петра Конашевича-Сагайдачного і аж до Хмельниччини для козаків знову настали часи виснажливого відстоювання своїх прав. І не тільки своїх, бо під тяжким ярмом перебували селяни, і міщани, і духовенство.

Очікувалася тільки іскра, аби відразу спалахнуло повстання. І тоді, як пише український літописець, «натрапили на чоловіка одного, у котрого відібрали пасіку, а та пасіка наробила лиха на всю Польщу». Тим чоловіком став сотник козацький – чигиринець Зиновій-Богдан Хмельницький. З суто українською жартівливістю говорить свідок тих часів про початок Великої визвольної війни 1648 – 1654 років.

Ці роки Україні жила як самостійна держава: обраний гетьман правив із радою старшини й військовою радою над всім краєм. Україна поділялася на полки (їх було по вісім на правому і лівому берегах Дніпра, пізніше, коли правобережна Україна відійшла під Польщу і спустіла, на лівобережній стало десять). Кожний полк поділявся на сотні, до яких належали міста, містечка і села. У кожній сотні, козаки, що жили в тій сотні, обирали сотника. Сотники з іншою полковою старшиною та козаками того полку обирали полковника. Старшина й козаки з усіх полків на військовій раді обирали гетьмана. Сотник у своїй сотні, а полковник у полку мали владу не тільки над своїми козаками, але й над усіма людьми, що жили на відповідній території. При цьому міста мали власний суд і управу (магістрат та ратушу), хоча с певними справами могли звертатися до полковника, або й до гетьмана. Важливі справи полковник

Іван Мазепа

мав вирішувати на нараді з полковою старшиною, а гетьман із генеральною. У найважливіших випадках гетьман скликав не лише полковників і старшину, а й військову раду – тобто простих козаків з полків. Військова рада могла й сама зібратись у нагальних ситуаціях, могла скинути й гетьмана. Подібний лад мала й Слобожанщина: вона теж поділялася на полки, але на неї не поширювалася гетьманська влада, нею керували московські бояри. За Переяславською угодою Москва обіцяла не змінювати цього державного ладу – однак надалі при кожній нагоді, при кожному новому гетьманові українські права дедалі більше утискалися, аж доки не були скасовані зовсім.

Козацька зброя

І все ж козацтво протягом півтора століть відіграло не тільки визначну політичну роль доблесного захисника волі і прав українського народу, а й сили, що яскраво виявила себе у культурній розбудові держави. Саме з козацького середовища вийшла нова провідна верства, нова національна аристократія, нова інтелігенція, яка взяла на себе і утвердження власної державності (вся гетьманщина і особливо Богдан Хмельницький), і розвиток освіти, спорудження та реконструкцію храмів,

будівництво громадських споруд, опікування мистецтвом тощо.

Прагнення надолужити втрачене Україною за роки колоніального існування спонукало багатьох діячів епохи до активності в галузі культури. Чимало хто з козацької старшини, наприклад, захопився організацією шкіл і майстерень при монастирях. Їх добробут швидко зростав завдяки потужній економічній підтримці козацтва. Почалося ж з того, що у 1620 р. до Київського братства записався уславлений козацький гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний, а з ним і все Військо Запорізьке. Ставши ктитором (попечителем) Києво-братського монастиря, гетьман найперше подбав про створення при ньому школи. За прикладом гетьмана кожен козацький воєначальник ставав ктитором якогось монастиря, церкви і дарував кошти на будівництво іконописних та ремісничих майстерень.

У цих умовах – боротьби за незалежність, за розбудову державності і культури – зародилася когорта видатних діячів. Це Михайло Дорошенко, Кшиштоф Косинський, Іван Сулима, Пилип Орлик, Петро Могила, Іван Мазепа, були й інші особистості ренесансного

Пірнач – різновид козацької булави

масштабу за силою пристрасті, розумом, мужністю, освіченістю обдарованістю. Хоча належали вони вже іншій культурній добі – добі Бароко. Саме козацькі часи в історії України називають добою Бароко.

Лише з 20-х років XVIII ст. починається повільний «процес забування» воєнних часів, починаються роздуми і висновки про війну як справу нехристиянську, згубну. Значною мірою, це пов'язано з участю у імперських війнах. Тим більше, що російський уряд робив все для знищення свого недавнього союзника – козацтва – перед закріпаченням українських селян: 1720 року з'являється перший указ проти української мови; 1764 р. касують гетьманство; 1775 р. – зруйнування Січі, 1783 р. – жалувана грамота дворянству й запровадження панщини.

Українське козацтво сходило з історичної сцени в стані глибокого розчарування. Це передає поезія, живопис XVIII ст.

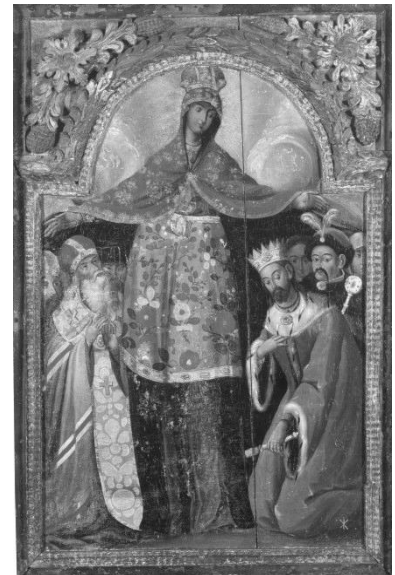
Нові процеси в духовному житті: реформування церкви та освіти, розвиток науки

Як і в Європі часів Реформації в Україні йшло уточнення християнських цінностей, хоча й у православному варіанті. Щоб розкрити людські сили і спрямувати їх на конкретні мирські справи, слід подолати «візантійські» традиції протиставлення релігійних інтересів «земним», що породжувало зневажливе ставлення до освіти, слави, матеріальних успіхів, прищеплювало відразу до діяльного й енергійного життя. Це спонукало передусім до реформування і православної і новоутвореної уніатської конфесії як захисників певних поглядів та моральних установок.

Піднесення православної церкви сприяла широка підтримка її з боку суспільства, народу, а також особистість київського митрополита Метра Могили. Після десятиліть гонінь і ледве не перебування у підпіллі православної церкви на чолі київської метрополії стала людина шанована, рівна серед рівних у колі перших осіб держави (походив з молдавського княжого роду) – людина, яка перш за все заходилася реставрувати – переважно за власні кошти – культурні та духовні пам'ятки Києва. Реставраційні роботи повернули до життя багато храмів. Петро Могила забрав в уніатів Софійський собор і монастир, які на той час стали подібні до зруйнованих фортець. Їх швидко відремонтували. Також відремонтували й інші храми крами княжої доби – Десятинну церкву, храм Спаса на Берестові, Михайлівську церкву у Видубицькому монастирі.

Храм Спаса на Берестові

Ікона Покрови Богородиці з портретом Б. Хмельницького

Оновлення торкнулося й освітянської справи, й воно теж супроводжувалося гострими суперечками.

За свідченнями чужоземних мандрівників всі діти, навіть сироти (а їх було доволі багато) навчалися грамоті. Для них існували школи грамоти при церквах. Початків грамоти навчали і мандрівні дяки. Братські школи продовжували навчати основ православ'я, грецької, арифметики, астрономії, музичної грамоти. Тут навчали рідною мовою. Діти дрібної шляхти, заможних міщан, духовенства вчилися здебільшого у школах гімназійного типу, створених уніатським орденом василіан в Умані, Каневі, Овручі, Львові, Бучачі та інших містах. Однак єдиної концепції навчання не було. Бо у колегіумах, яких теж було чимало на початок XVII ст., викладали вже по-іншому, за загальноєвропейськими методиками гуманітарної освіти. Так було і в протестантських (зокрема кальвіністських) гімназіях у Дубецьку біля Перемишля та Панівцях поблизу Кам'янця.

Слушно зупинитися на мовній ситуації, що склалася в ці часи в Україні. У ній – завдяки різним школам – установлюється тримовність, що найбільше виявляє себе в літературі, яка твориться трьома чужими мовами: слов'янською (тобто церковнослов'янською, розбавленою українізмами), польською та латиною. Власна ж мова ставала лише розмовною, вважалась «простою». Навіть канцелярська та судова лексика містила все більше латини і полонізмів, аж доки зовсім не втратила живий мовний колорит. Поступово у свідомості освічених людей виникала певна ієрархія престижності, першу сходинку в якій посіла польська мова.

Однак згодом, попри дискусії і вагання, усталюється погляд на освіту реалістичний, відповідний вимогам часу. Україні потрібні були діячі різного фаху, різного масштабу – не лише козацька старшина й священнослужителі, а й вчителі, вчені архітектори, будівничі, добре обізнані чиновники для різних державних служб, дипломати.

Мазепин корпус Києво-Могилянської академії

Освіта із приватної справи людини ставала справою державної ваги. Першою дала зразок поєднання вітчизняних освітніх канонів із західною школою Острозька колегія, де в навчальний процес було впроваджено сім вільних мистецтв – граматику, поезику, музику, риторику, арифметику, геометрію, астрономію, а також викладання грецької та церковнослов'янської мови, латини, елементів філософії та теології. Слідом пішла Львівська братська школа. Українське шкільництво прилучилося таким чином до гуманістичного

типу освіти, який виник століттям раніше у ренесансній Європі. Навіть мови тут почали вивчати за методикою ранніх гуманістів, які ввели до навчального процесу практику текстів античних авторів як стилістичних еталонів, зразків для наслідування.

Києво-Могилянська колегія могла б вже з самого початку свого заснування іменуватись академією, оскільки її програма (за винятком курсу богослов'я, який забороняла Польща) збігалася з програмою університетів Європи. Однак

тільки 1701 року вона одержала грамоту царського уряду Росії, яка формально підтвердила її давні привілеї включати до своїх навчальних програм курс богослов'я й мати самоврядування, як це було в усіх вищих навчальних закладах Європи. Приймали до академії молодь всіх станів, щороку навчалось від 500 до 2000 студентів, вікових обмежень не було. Для бідних учнів при академії існувала бурса. Курс навчання в Києво-Могилянській академії тривав 12 років і поділявся на 8 класів. Тут вивчали граматику, поезику риторичку, філософію й богослов'я; вивчали мови – слов'янську, українську літературну, грецьку, латину, польську; оволодівали поетичним і риторичним мистецтвом; вивчали класичну грецьку і римську, частково – середньовічну літературу, історію, географію. З часом в академії було введено курс російської, французької, німецької і староєврейської мов, чисту й мішану математику (тригонометрію, фізику, астрономію, архітектуру).

Академія заснувала колегії в Гоці, Вінниці, Кременці, Чернігові, Переяславі й постійно допомагала їм. Ці колегії ставали місцевими просвітительськими осередками. Так, Харківський був центром освіти Слобідської України. А 1765 року при ньому відкрили додаткові класи, де викладали інженерну справу артилерію, архітектуру, геодезію, географію.

Академія мала велике значення й авторитет у світі, тут навчалися серби, чорногорці, румуни, грузини, болгары, молдавани, греки, далматинці та ін. З 40-х років XVII ст. до заснування Московського університету в Києві здобувала освіту молодь з Москви, Воронежа, Вязьми, Вятки, Брянська, Калуги та ін. Підтримувалися зв'язки з освітніми центрами – Краковом, Магдебургом, Константинополем тощо.

Впродовж свого існування освітні заклади, як і монастирі, сприяли книговидавничій справі.

Однак на кінець XVIII ст. спостерігаємо вже зовсім іншу картину. Через закріпачення й розорення селян більшість сільських шкіл на Лівобережній та Слобідській Україні припинили існування. Згодом для непривілейованих верств населення тут, як і в Росії, виникають малі народні училища (дворічні) – у повітових містах і головні народні училища (п'ятирічні) – в губернських центрах. Перші з них відкрили у Києві Чернігові, Харкові, Новгороді-Сіверському, Катеринославі.

На правобережній Україні та на західноукраїнських землях, що залишилися під владою Польщі, передусім, занепадали братські школи. Після шкільної реформи у 1776 – 1783 рр. на західноукраїнських землях організовано початкові (тривіальні) та неповні середні (головні) школи, де, як правило, навчали польською чи німецькою мовою. У сільських школах при церквах теж навчали польською чи німецькою, лише в поодиноких випадках – українською мовою. Абсолютна більшість дітей залишалася поза школою.

Із втратою державності першою, як бачимо, загинула добре поставлена освітня справа в Україні.

Українське бароко як нове світовідчуття і нове мистецтво

Бароко – важливий етап всієї загальнолюдської культури XVI–XVII ст. Це перехід від епохи Відродження до нової якості світосприймання, мислення, творчості. Українське бароко відрізнялося багатобарвністю, контрастністю, мальовничістю, посиленою декоративністю, динамізмом, численною кількістю всіляких іносказань і головне – небачена вигадливість форми.

Отже, українська 14–17 ст. – це духовний образ однієї з сторінок нашого минулого. Цей час вмістив у собі кілька історичних діб – визвольну боротьбу, державність, руїну, в культурному відношенні був надзвичайно плідним. На українських землях склалася європейська освіта, архітектура, що не поступалася гармонійністю і пишністю світовим зразкам, оригінальне малярство, самобутня музика. Творцем цієї культури був талановитий і волелюбний народ.

Питання для самоконтролю

1. Які особливості козацтва визначили його роль у культурній розбудові України XVII ст.?
2. Хто із козацької старшини взявся першим опікувати культурні потреби суспільства?
3. У чому полягала реформа церкви та освіти у XVII ст.?
4. Якою була роль Петра Могили у відновленні культурних пам'яток у Києві?
5. Дайте характеристику стилю бароко.
6. В чому полягає особливість українського Відродження?
7. Назвіть імена видатних українських філософів гуманістів кінця 15-середини 16ст.
8. Чому колегія в Острозі вважається осередком ренесансної культури в Україні?
9. Що таке полемічна література?
10. В чому, на Вашу думку, полягає найсуттєвіший вплив і значення ренесансної культури для України?

Рекомендована література

1. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. – К., 1881.
2. Історія української архітектури / Ред. В.І. Тимофієнко. – К. Техніка, 2003. – 472 с.
3. Культура українського народу. – К., 1994. – С.213-266.
4. Грушевський С. Духовна Україна: Зб. творів. – К., 1994.
5. Драгоманов М. Вибране. – К., 1996.
6. Шевчук В. Козацька держава. – К., 1996.
7. Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури. – К., 1993.
8. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. У 3 томах. – Львів, 1990. – Т.1.

ЛЕКЦІЯ 6 УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII-ГО КІНЦЯ XVIII-ГО СТОЛІТТЯ

1. *Соціально-політичні умови культурно-історичного розвитку України другої половини 17-го кінця 18-го століть*
2. *Становлення національної свідомості. Неповторність релігійного життя на українських землях. Унікальність культури Запорізького козацтва.*
3. *Українське Просвітництво. Наука й освіта, книговидавництво. Діяльність Києво-Могилянської академії. Життя і творчість П.Могили, Г.Сковороди.*
4. *Художня культура. Феномен українського бароко. Стильова своєрідність архітектурного й образотворчого мистецтва, літератури, театру й музичної творчості. Партесні концерти Д.Бортнянського, М.Березовського, А.Веделя. Народна творчість.*

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ:

Козацьке бароко – стиль в українській архітектурі кінця 17- середини 18 століття, ознаками якого є афектована ускладненість і вишуканість пластичних форм переважно храмових споруд, заснована на традиціях народного будівництва та принципах європейського бароко, відзначена яскравим ліпним декором, несподіваним зіткненням у внутрішніх розписах екзальтованих біблійних персонажів з піднесеними фольклорно-героїчними образами лицарів-козаків

Хрещатий храм – п'ятиверхий козацький собор без чіткого фасаду, який зазвичай завершувався однією, трьома, п'ятьма або сімома банями, мав в основі хрещатий план, пірамідальну, спрямовану вгору композицію, гранчасті об'єми й поступове зростання до центру.

Порсуна – світський портретний жанр в українському образотворчому мистецтві 17-18 століть, тісно пов'язаний з народною іконописною традицією, позначений монументальністю, рисами реалістичності й психологізму, пишною декоративністю, де атрибутами й позами героїв підкреслюються соціальне й майнове походження та статут образу.

Думи – героїчні, драматичні, також і поетичні ліричні пісні-оповіді про бойове козацьке минуле, які виконувалися бандуристами, кобзарями або лірниками, що імпровізували музичні розповіді на очах слухачів.

Кант – багатоголосні (частіше – 3-х голосні) побутові пісенні твори для ансамблю чи хору або духовні гімни на мелодії світських пісень з національно специфічним пісенним забарвленням

Партесний концерт – хоровий твір поліфонічного складу для кількох голосів (трьох або чотирьох) без супроводу культового чи світського змісту, специфічний поєднанням жанрових особливостей європейської музики з характерними мелодичними, ритмічними, ладо-гармонічними елементами українського народнопісенного мелосу

Вертепна драма – популярний у козацькому середовищі, жанр народної драми з 2 частин - традиційної різдвяної на сюжет про народження Христа та народно-побутової в дусі українського гумору, типовим персонажем якої був козак-запорожець, що грав на бандурі, співав і танцював у супроводі троїстих музик

Театр-балада – нова форма народного театру, де ярмаркові дії переносилися до балагану. Театр-балада синтезував елементи мистецтва лицедіїв, народної драми й шкільного театру, ставлячи твори українських та зарубіжних авторів.

Шкільна драма – вистава переважно релігійно-дидактичного характеру та історико-патріотичної тематики у виконанні школярів 17-18 століть.

Інтермедії – коротенькі одноактні вистави сатиричного змісту з життя селян, козаків, міщан, духовенства, написані мовою прислів'я та приказок, інколи з висловлюванням протесту проти релігійної догматики, що виконувалися між частинами шкільної драми

Кріпацький театр – театр для маєтків, створений українськими магнатами у 18 столітті, щоб задовольнити власні естетичні потреби, де ставилися українські й російські п'єси, оперні та балетні вистави

Козацькі літописи – створена козацькою старшиною історична мемуарна проза, що відтворювала історичні події 1648-1702 років – боротьбу проти шляхетської Польщі, гетьманство від Б.Хмельницького до обрання Г.Скоропадського.

Езопівські байки – з середини 17 століття жанр, який приніс в українську літературу сюжетику давньогрецького мислителя Езопа, сприяючи формуванню жанру байки в Україні

Соціально-політичні умови культурного розвитку України другої половини 17-го кінця 18-го століття

Серед головних історичних особливостей соціально-політичного контексту розвитку української культури 2 половини 17-кінця 18 століть слід назвати, зокрема, розгортання визвольної боротьби за соціальну й національну незалежність та збереження самобутності культури під керівництвом Б.Хмельницького й укладений договір («Березневі статті», розроблені Б.Хмельницьким та погоджені з російським царем Олексієм Михайловичем) про приєднання України на правах автономії до Московської держави з метою ствердження позицій України в боротьбі з Річчю Посполитою (Польщею). Передумовою цього було утворення Польсько-Литовської держави та експансія її культури на українські землі. За свідченням М.С.Грушевського, російсько-українські стосунки спочатку зберігали певну невизначеність. Причиною цього було, з одного боку, збереження московським урядом права управління Україною та негативне ставлення російської влади до прагнення козацької старшини української автономії. Але, з іншого боку, визнавалися деякі права суверенної влади в Україні.

Кульмінацією боротьби проти польської шляхти стали воєнні дії 1748-1754 рр., спрямовані на здобуття Україною державної незалежності, хоча в подальшому цю ідею було загублено.

Іван Виговський

Оскільки з 1654 р. між Росією й Польщею почався воєнний розподіл України. Хмельницький несподівано помер, а війна скінчилася Андрусівським перемир'ям, внаслідок якого Україна опинилася розподіленою на тривалий час, що негативно вплинуло на духовний стан і життя українського народу. Складна політична ситуація продовжувалася і в часи гетьманства послідовників Б. Хмельницького (з 1657–1764 рр.) – І. Виговського, Ю. Хмельницького, П. Дорошенка, І. Самойловича, І. Мазепи (22 роки правління), І. Скоропадського, П.Полуботка,

Д.Апостола, К.Розумовського. За часів правління останніх в українській культурі проявляються протилежні тенденції – активного розквіту (при І.Мазепі) та занепаду у й руйнації у зв'язку з русифікацією та винищенням *Запорізької Січі* у 1775 році російською монархією (цариця Катерина II).

Козацько-гетьманська держава проіснувала понад 100 років. Ліквідація основ української державності – Гетьманщини та Запорізької Січі - зруйнувала державність, але не перервала давню культурну національну традицію, яка продовжувала розвиватися всупереч тенденціям польсько-російських асиміляцій.

М.С. Грушевський

Козак з люлькою

Цей період характеризується також широким народним рухом та воєнними походами запорізького козацтва проти східних іноземних загарбників (війни з Туреччиною, Кримським Ханством).

У складній політичній ситуації перелому століть рятівником від політичних катаклізмів стало *запорізьке козацтво*, що впродовж майже трьох століть визначило головні напрями розвитку України та української культури. В умовах полонізації української феодальної верхівки та русифікації козацтво виконало роль, подібну до дворянства у Західній Європі. Козак став ключовою постаттю у формуванні національної свідомості й певним чином духовного життя тогочасних українців.

Реєстровий козак кінної сотні

Із зростанням значення козацтва, новим смислом наповнилося релігійне, культурне й освітянське життя. Відродження православ'я стало противагою процесів *полонізації й русифікації* української станової верхівки. Хоча у 1686 р. відбувається підпорядкування української

православної церкви Московському патріархату, яке, на погляд О.Субтельного, вплинуло на укріплення економічної основи церкви, піднесення українських шкіл, кращих в Російській імперії, на зростання інтелектуального потенціалу духовенства. Указ Петра I від 1721 р. ліквідував систему *патріархату*, запровадивши *Синод*, єдину російську богослужбову мову й практику, що ускладнило становище Православної церкви в Україні. Елементи народної культури в церковному житті було втрачено, як і толерантність та гнучке ставлення до національних культурних традицій. У західних регіонах православ'я також втрачає ведучі позиції. Зокрема,

Перші реєстрові козаки в святковім і буденнім одязі

Ставропігійна козацька церква Покрови Пресвятої Богородиці

під *уніатську (греко-католицьку) церкву* відійшли три єпархії – Перемиська (1692), Львівська (1700) та Луцька (1702). Це, в свою чергу, стимулює спротив національної свідомості та Галицьке відродження кінця 18-початку 19 століття. Хоча після поділу Польщі та зміни геополітичної мапи Європи кінця 18 століття на західноукраїнських землях провідну роль гратиме саме греко-католицька церква.

У 17 столітті відбувається злет духовного й інтелектуального розвитку української культури. Гетьманська Україна часів І.Мазепи (1709–1722) та К.Розумовського (1750–1764) була однією з найбільш розвинутих країн Європи. Незважаючи на постійні війни з турками й поляками та тиск російського царизму, загальний культурний рівень був також достатньо високим. Міські та сільські жінки та дівчата всі читали та вшановували порядок богослужінь і церковних співів, як відзначав сирійський мандрівник

Павло Алепський

диякон Павло Алепський. Серед монастирських наставників Київської лаври відзначав людей вчених, знавців права, ораторів, прекрасно знайомих з логікою й філософією. В Києві він звернув увагу на високий рівень книговидавництва, будівництва, живопису. М'які норови, привітність, гостинність – ці риси українців приємно вразили мандрівника, будучи контрастом до порядків та культурного рівня соціальної верхівки Московії.

У кінці 18 століття західні землі відійшли до Австро-Угорської імперії. Знову могутня західна традиція підпорядкувала на певний час власне українські цінності – більшість еліти відсторонилася від рідної культури й мови.

У кінці 18 століття західні землі відійшли до Австро-Угорської імперії. Знову могутня західна традиція підпорядкувала на певний час власне українські цінності – більшість еліти відсторонилася від рідної культури й мови.

Становлення національної свідомості. Неповторність релігійного життя на українських землях. Унікальність культури Запорізького козацтва

Запорізьке козацтво та самобутня культура Запорізької Січі, яка сформувалася на основі найдавніших етнічних традицій, впливали продовж трьох століть на економічний, політичний та культурний розвиток України. Не випадково духовного піднесення українська культура набуває під час існування козацької держави (1648-1781), населення якої трималося на втікачах з кріпацтва, релігійно переслідуваних людей зрізних регіонів. Вони додавали до спільної культури особливі риси, сприяючи утворенню оригінального та яскравого синтезу в неповторній, унікальній козацькій культурі.

Михайлівська церква, 1630

Особливе забарвлення в цей культурний український феномен внесли також і риси популярного європейського стилю 17-18 століть – *бароко*. Поява в українському мистецтві цього «неправильного», «асиметричного», експресивного стилю, була обумовлена бурхливими соціально-історичними обставинами та самоусвідомленням козаків лицарями-героями, що служать демократичним засадам співжиття козацької спільноти, інтересам братерської

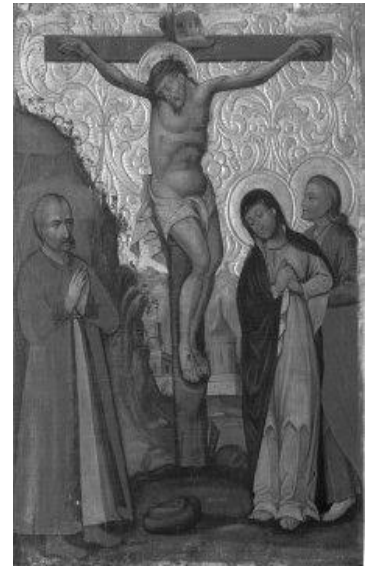
чернечо-воїнської громади, виборюють спільні релігійні та людські цінності. Бароковий світогляд в козацькому середовищі став породженням постійних військових станів, екстремальних переживань на межі життя-смерті. Звідти відчуття швидкоплинності часу, скороминущості явищ, бурхливої пригодницької гри, проникнутої ілюзіями, химерністю й вигадками. Відчутне прагнення барвистості та яскравих вражень, радощів та розіграшів, театралізації, подолання строгості й повсякденності. Цей суперечливий стиль відповідний складному душевному змісту запорізьких козаків, спрямовував до піднесених почуттів, збудженої гри уяви, прояву несподіваної фантазії, переживання контрастних станів. Вони - символ протиріч : веселі й безтурботні, суворі та похмурі, глибоко релігійні, що відчайдушно прагнуть волі,

Ікона Покрови Богородиці

свободи, але і темпераментно шукають задоволень. Органічно вписувалися у таку світоглядну концепцію козацькі подвиги, сміливі вчинки, надзвичайне почуття хоробрості, прагнення громадянського добра, плекання лицарської честі. Однак запоріжцю не менш властивий жартівливо-гумористичний характер поведінки (скажімо, заміна імені жартівливим прізвиськом). А особливе почуття сили колективної єдності та демократизм - культ побратимства й товаришування та християнська самопожертва заради ближнього - стає лейтмотивом козацької барочної спадщини.

Окрема сторінка козацької культури – *релігійне життя*. По-перше, духовність та вшанування церковних звичаїв, *самоусвідомлення себе православним християнином та українцем* слугували критерієм відбору у козацьке середовище. Протягом року здійснювалися відвідування Києво-Печерського, Самарського, Мотронинського, Межигірського монастирів. Д.Яворницького, знавця життя й культури запорізького козацтва, вражало дбання про чистоту віри у козацьких рядах. Як він писав, тут на відміну від російських чи іноземних військ, ніколи не з'являлося ані розкольників, ані лжевчень, ані популяризації іншої віри. *Відповідальність та матеріальна незалежність* козаків (подібно до середньовічних західноєвропейських лицарів) виявилась у влаштуванні за власні гроші лікарень, шпиталів, інституцій при монастирях, матеріальних внесках у храми. Козаки *вшановували церковні свята*.

Ікона Розп'яття з портретом лубенського полковника Л.

Свічки

Намісна (на іконостасі) ікона «Покрови Божої Матері», Ставропігійна козацька церква Покрова Пресвятої Богородиці

Особливо, Різдво, Великдень, Покрова. Ретельно слідкували за відправленням ритуалів. Так, у великий піст не можна було страчувати злочинців. Як і європейські протестанти, козаки дбали про *індивідуальну релігійність* – носили власний натільний хрест, усі важливі справи починалися після читання молитов. *Релігійні справи набували в козацькому середовищі державного значення*. Так, питання будівництва храмів чи значні проблеми церковного життя вирішувалися на загальновійськовій раді за участю усіх запорожців. Був у запорожців і свій *улюблений пантеон православних святих*. Особливо вшановувалася Богоматір, під покровом якої вони не боялися ані ворога, ані природних катаклізмів. Поважали Святого Миколая – захисника та заступника усіх тих, хто плаває та подорожує, Архистратига Михаїла – голову небесного воїнства, Андрія Первозваного – поширювача у Придніпров'ї християнських ідей.

Д.Яворницький відзначав *велику кількість козацьких церков* (до падіння Січі – 44 церкви, 13 каплиць, два скити). Як свідчать документи, *Запорізька церква була підпорядкована київському православному митрополиту*. Одним з найстаріших церковних осередків козацтва став заснований

Самарський Пустельно-Миколаївський монастир

запорожцями у 1602 р. *Самарський Пустельно-Миколаївський монастир*. Після згоди Мазепи та козацької старшини із шведським королем у 1709 р російські війська зруйнували на Січі Покровський козацький храм, решта втратила духовенство й перестала функціонувати. Після поновлення взаємин з російською монархією церковно-релігійне життя на Січі поступово відроджується. Запорізьке духовенство очолив ієромонах

Межигірського монастиря П.Маркевич, який привів з собою межигірських монахів-священників. Вони будуть служити у головній святині козацтва – *храмі Покрови Пресвятої Богородиці* та встановлять практику щоденного богослужіння за чернечим чином Православної церкви. Проповіді проголошуватимуться українською мовою.

Відомо про особливе дання запорізького уряду на чолі з кошовим отаманом про *розгалужену систему освіти*. В системі шкільництва налічувалося 3 тип

Храм Різдва Пресвятої Богородиці в Озерцях

Крехівська ікона Св. Миколая

шкіл: січові, монастирські, церковно-парафіяльні. Окрім монахів, викладали випускники і студенти Києво-Могилянської академії. Школи Запорізької Січі

Успенська церква на річці
Оріль

продовжували традиції братських шкіл Відродження – поєднання освіти на українській мові з вихованням, орієнтування на духовність козацької педагогіки з її особливим духовно-інтелектуальним та фізичним ідеалом, створеним на основі цінностей справедливості, мужності та мудрості. У *січовій школі* навчалися діти, що потрапили на Січ за різних обставин – бігли, вивезені, усиновлені козаками. Їх навчали читанню, співу, письму, основам військового мистецтва. Очолював її ієромонах-установник, який опікувався здоров'ям дітей, був духовником, навчав грамоті. *Монастирська школа* на Січі при Самарсько-Миколаївському монастирі (заснована у 70-ті роки 16 століття),

очолювана самарським ієромонахом, навчала грамоті, письму, молитвам, Закону Божому. При усіх парафіяльних церквах існували *парафіяльно-церковні школи*, названі також школами «вокальної музики та церковного співу» (найвідоміша – у слободі Орловщина на лівому березі р. Орілі, яку в 1770 р. перенесли на Січ). Тут вивчалось мистецтво партесного співу, для підготовки читачів-співаків для Православної церкви України. У 1754 р. створено школу підготовки писарів для військових канцелярій (існувала 15 років).

Варвареньська церква -
дзвінниця

Високий рівень освіти був і на Гетьманщині. У 1740 р. діяло 866 початкових шкіл, де протягом 3-х років викладалися читання і письмо, що суттєво відрізнялося від Правобережжя. Тут більшість шкіл контролювалося єзуїтами, польська початкова освіта була недоступною для селян. Тому Правобережжя не відіграло значної ролі в культурному житті того історичного часу.

Мистецтво займало значне місце в культурному житті Запорізької січі. *Музика, спів, танці* – були невід'ємною частиною військового побуту та відпочинку. Історики відзначають високий рівень військової музики, де переважали сигнальні похідно-бойові ударні та духові інструменти (закличні труби, сурми, грізні набатові литаври, барабани, бубни, могутні тулумбаси для 8 чоловік разом), оскільки тогочасні духові оркестри супроводжували походи Війська Запорізького, різні державні ритуали, зустріч іноземних послів, гостей.

Миколаївська церква -
ротонда

Високого рівня набуло в козацькій культурі й мистецтво хорового співу. Поряд з народними піснями, козаки полюбили думи – героїчні, драматичні, також і поетичні ліричні пісні-оповіді, які виконувалася

бандуристами, кобзарями або лірниками, що імпровізували й творили музичні розповіді на очах слухачів. **Кобзарі** та їх мистецтво – один з кращих здобутків козацької духовної культури. Бо, за словами М.Гоголя, саме кобзарі – охоронці бойової слави України, поети й літописці.

Танцювальне мистецтво запорізьких козаків також дуже своєрідне, поєднувало військовий та лірико-драматичний дух культури. Тому популярними були **гопак** (виключно чоловічий), в супроводі бандуристів або інструментального ансамблю, в основі якого була імпровізація різних технічних танцювальних вмінь та символіка нестримного руху на ворогів вершників (унікальні рухи присядки, повзунця, яструбця, які асоціюються з рухами сучасних танців, наприклад брейк-дансу).

У січових музичних школах, де навчали вокальному й церковному співу, на основі створення **лицедія**, ставилися народні лялькові вистави, названі «**Вертепом**» у супроводі **троїстих музик**. Типовими персонажами вертепної драми був козак-запорожець,

Старець

що грав на бандурі, співав і танцював. Монологи, пісні й танці – номери вертепу - слугували втіленню народних думок і сподівань, що сприяло популярності у козацькому середовищі.

Тож, козацтво виробило особливий художній смак, ідеал краси та неповторне художнє середовище, пов'язані із специфікою військової та суспільно-політичної спрямованості цієї

культури. Свідченням краси козацького мистецтва є і **оригінальні архітектурні споруди й живопис козаків**. Досі вражають численні козацькі собори, побудовані за типом п'ятиверхого хрещатого храму, що продовжувало традиції народного будівництва. Без чітко вираженого фасаду (однаковий з 4 боків), він відбивав ідею демократизму, що перекликалось навіть з класичним стилем давньогрецьких храмів. І водночас вражав бароковими рисами – у втіленні просторової ідеї вічної, безкінечної протяжності просторового вертикального начала й часової поліфонічності, неподільності єдиного й багатоманітного одиничного, вічного й кінцевого, складності поєднання простого з вишуканим, часом химерним. Подібно до купольної архітектури європейського бароко з плафонним розписом, який підкреслював безкінечність всесвіту, козацький храм нібито долає стіни шляхом розчленування простору яскравим архітектурним декором. Це своєрідний

Покровська церква в Ромнах,
1764 р.

іраціональний та дуже експресивний образ світу у камені (зразки козацьких барокових споруд – собор у Ніжині, Видубецький храм у Ромнах, монастир у Києві, інші храми у Ромнах, Глухові, Козельці, Ізюмі, Новомосковську).

Таким чином, культура козацької держави – багатогранна й самобутня, увійшла складовою частиною в духовне життя української нації, зберігаючи цінність в наші часи. Художні вподобання та демократичні настрої запорізького козацтва визначили особливий колорит мистецтва та стали неоціненним духовним досвідом 17-18 століть для буття сучасної культурної свідомості.

**Українське Просвітництво. Наука й освіта,
книговидавництво. Діяльність Києво-Могилянської академії.
Життя і творчість П.Могили, Г.Сковороди**

Стан освіти в Україні цього історичного періоду свідчив про високий рівень духовного розвитку. Значним центром культурного, наукового й суспільного життя була *Києво-Могилянська академія*, перетворена з колеції грамотою Петра I від 26 вересня 1701 р., яка вплинула на становлення як російської, так і слов'янської культури в цілому. За потужної фінансової підтримки гетьмана І.Мазепи, на початку 18 століття Києво-Могилянська академія стала провідним науково-освітнім центром православного світу. Навчальною та науковою діяльністю Києво-Могилянська академія підняла українську науково-освітню традицію на європейський рівень. Спираючись на досвід братських шкіл, вона виробила струнку організаційну систему навчання, не поступаючись за змістом тогочасним європейським університетам. Курс навчання тривав 12 років. Підготовка була фундаментальна й багатобічна, теоретична й практична одночасно, включала дисципліни на основі класичних та сучасних знань. Так, у підготовчий (елементарний) клас брали учнів з декотрим обсягом знань та вмінь, навичками письма й читання. У трьох молодших класах вивчали мови – латинську, старослов'янську, українську книжну, грецьку й польську. В середніх двох класах прививали творчі вміння й теоретично-практичні знання – складати вірші та опанувати риторику. Вища частина навчального процесу академії припадала на 2 вищі класи, які пропонували 3-річне вивчення філософії, та 4-річне вивчення математики, географії, астрономії, архітектури. А також історію культури, що викладалося в межах піітики, риторики, філософії, богослов'я. щорічно в академії навчалося 2 тисячі студентів, переважно діти української шляхти, старшини, духовенства, заможних міщан, козаків.

І. Гізель, «Сиснопис» (1674 р.)

Інколи – селян і міської бідноти.

В академії працювали найвідоміші українські науковці-просвітники того часу – І. Гізель, І. Галятовський, Л. Баранович, А. Радилівський, Ф. Сафонович, А. Сатановський, В. Ясинський, С. Полоцький, Є. Славинецький. Так, відомий

«Синопис»(1674 р.)І.Гізеля – короткий нарис історії України та Росії від давніх часів до останньої чверті 17 століття, використовувався як офіційний підручник не лише в Україні, а й за кордоном в грецькому й латинському перекладах.

Важливою науковою інституцією була бібліотека Києво-Могилянської академії, виникла на основі широких міжнародних контактів, у фондах якої у 18 ст. налічувалося 12 тисяч томів, чимало рукописних матеріалів, власних видань викладачів академії, праць відомих церковних діячів та вчених.

Академія підтримувала тісні контакти з багатьма навчальними закладами Європи, учні її продовжували навчатися у західноєвропейських університетах, багато вчених та письменників-випускників академії-переїхали в Росію та працювали задля її духовності. Серед них – *Є.Славинецький*, один з найвідоміших вчених-лінгвістів того часу, автор греко-слов'яно-латинського Лексикону та словника малозрозумілих слів Святого Писання. *С.Полоцький* – викладач патріаршої школи (1651-1709), викладач Києво-Могилянської академії, який у 1687 р. заснував у Москві

Є. Славинецький

С. Полоцький

Слов'яно-греко-латинську академію та був вчителем царських дітей. Д.Туптало – видатний проповідник та письменник, з 1702 року Ростовський митрополит (Димитрій Ростовський), автор оповідань про чудеса пресвятої Богородиці у Чернігівському монастирі, нової редакції збірки «Честь Мінеї», окремих літописних і драматичних творів. С.Яворський (1658–1722), вихованець і вчитель Києво-Могилянської академії, що став митрополитом у 1700 році. Ф.Прокопович (1671–1736), викладач піітики та риторики, ректор Києво-Могилянської академії з 1710 року, а з переїздом до Москви – помічник Петра I у реформаторській

діяльності. Г.Кониський (1717–1795)- автор курсу «Правила поетичного мистецтва», пізніше Білоруський архієпископ та член Московського синоду.

Поряд з історичними та літературно-лінгвістичними дослідженнями, вчені України зосередили увагу на питаннях астрономії, математики, медицини, географії. І.Галятовський вивчав природні явища – сонячне й місячне затемнення, хмарність, дощ, вітер, блискавки. Є. Славинецький – переклав слов'янською мовою посібник астрономії Везалія «Космографія». Ф. Прокопович уклав курс лекцій з арифметик та геометрії для слухачів Києво-Могилянської академії. Медичні знання розвивали українські лікарі, що отримав вчений ступінь доктора медицини: І. Полетика, М. Кружень,

І. Галятовський

П. Погорецький, Н. Максимович, І. Руцький, О. Шумлянський, М. Тереховський, І. Данилевський. У м. Лубни в 1707 р. відкрилася перша в Україні польова аптека, 1787 р. в Єлисаветграді – перша медична школа, де лікування у госпіталі поєднувалося з вивченням медицини. Вони здійснювали пошук засобів боротьби з епідеміями, Д.Самойлович (описав

А. Максимович, «Врачебное веществословиye или описание целительных растений»

епідемію чуми, виклав методи її запобігання, схвалені зарубіжними академіями). У 1795 р. А.Максимович опублікував перший вітчизняний підручник з ботаніки, був автором спеціалізованого посібника «Врачебное веществословиye или описание целительных растений».

Неоціненний внесок у розвиток духовної культури України зробив випускник Києво-Могилянської академії **Г.С.Сковорода** (1722–1794) – викладач

Г.С. Сковорода

гуманістичного напрямку, філософ-просвітник, лінгвіст, музикант і поет, представник барокової традиції. Народився у с. Чорнухи на Лубенщині в родині малоземельного козака. Після закінчення академії, майже три роки був співаком придворної капели у Петербурзі, відвідав кілька європейських країн. У 1751 р. повернувся на Україну, почав працювати домашнім вчителем, потім викладачем Переяславського і Харківського колегіумів. Світська і православна церковна адміністрація вчинила гонитву на його філософське вчення, сприявши кінцю вчительської

кар'єри (1769). Проте світогляд філософа визначався морально-етичними принципами боротьби добра із злом. До вад сучасного йому суспільства він відносив невігластво, розбещеність, прагнення багатства. Добро символізує високі духовні інтереси людини. Філософське вчення про три світи й про сродну працю (в роботах «Про потоп зміїн», «Наркіс», «Ікона алквіадська» тощо) стверджувало ідеї гуманізму й справедливості, єдності людини, природи й Всесвіту, концепцію самопізнання як шлях людини до Бога, божественності в собі, а отже й прав на щастя відповідно до власних здібностей. Філософ ратував за покращення життя народу шляхом розповсюдження освіти, що духовно звільнює людину. Творчість Г.Сковороди стала також зразком барокової літератури й поезії 18 століття. Між 1769–1779 роками він написав 30 байок, об'єднаних у збірку «Басни харьковския». Головною в них була ідея спротиву соціальному поневоленню, оспівування моральних чеснот українських селян: чесності, доброти, працьовитості, скромності, природної розумності. Вражають вони і продовженням сатиричної

П. Могила

кар'єри (1769). Проте світогляд філософа визначався морально-етичними принципами боротьби добра із злом. До вад сучасного йому суспільства він відносив невігластво, розбещеність, прагнення багатства. Добро символізує високі духовні інтереси людини. Філософське вчення про три світи й про сродну працю (в роботах «Про потоп зміїн», «Наркіс», «Ікона алквіадська» тощо) стверджувало ідеї гуманізму й справедливості, єдності людини, природи й Всесвіту, концепцію самопізнання як шлях людини до Бога, божественності в собі, а отже й прав на щастя відповідно до власних здібностей. Філософ ратував за покращення життя народу шляхом розповсюдження освіти, що духовно звільнює людину. Творчість Г.Сковороди стала також зразком барокової літератури й поезії 18 століття. Між 1769–1779 роками він написав 30 байок, об'єднаних у збірку «Басни харьковския». Головною в них була ідея спротиву соціальному поневоленню, оспівування моральних чеснот українських селян: чесності, доброти, працьовитості, скромності, природної розумності. Вражають вони і продовженням сатиричної

традиції української літератури. Талант Г. Сковороди-поета проявився у віршованих творах, кращі з яких увійшли до збірки «Сад божественних песней». В них Сковорода славить Б. Хмельницького як батька свободи, висловлює антимонархічні думки.

Величезна роль в розвитку української культури того часу належала **книгодрукарням**. 13 друкарень, серед них – в Чернігові, західноукраїнська друкарня А. Пілера, що видавала німецькою, латиною, французькою, українською, польською, грецькою, єврейською мовами, друкарні Києво-Печерського монастиря, видання якої розповсюджувалися в Росії, Білорусі, Молдові, Болгарії, Сербії тощо. Здійснилося запровадження «гражданського» шрифту, що сприяло збільшенню друку офіційних і світських видань (в Києві, Харкові, Катеринославі, Миколаєві, Чернігові, Житомирі, Бердичеві, Кам'янець-Подільському). Це розмежувало світську й релігійно-церковну літературу, кирилиця лише для церковних книг, гражданський – для світських видань. Також і звільнило світську літературу з під впливу церкви та сприяло розвитку народної літератури.

Ілюстрація першої друкарні

Здійснивши сильний вплив української думки, літератури та культури в цілому на процес європеїзації російської культури, вони стали ініціаторами створення багатьох духовних училищ в Росії - Москві, Архангельську, Вятці, Рязані, Костромі, Суздалі.

Завдяки ним були спроби заснування й власних університетів – світського у Батурині (проект за зразком європейських університетів у 1764 р. розробив за доручення гетьмана К. Розумовського його секретар Теплов). Планувалося відкриття університетів у Києві та Чернігові (після зречення Розумовського – не було здійснено). Львівський університет (відкритий 1661 року грамотою короля Яна II Казимира) мав 4 факультети – філософський, теологічний, юридичний та медичний. Після переходу до Австрії, університет підпав жорсткому контролю австрійського уряду та Українського інституту (Студіум Рутенум), який дозволив існування лише декотрих кафедр, викладання виключно німецькою та польською мовами, з 1790 року підпорядкування консенсу – урядовій установі з питань освіти. Відкриття у Львові 1793 р. Греко-католицької духовної семінарії стало початком вищої теологічної школи для галицьких українців.

Острозька академія

У кінці 18 століття Києво-Могилянська академія пережила занепад, ставши навчальним закладом для підготовки духовенства, згодом перетворена (як і колегіум) в семінарію.

Розповсюдженню освіти сприяла й широка мережа початкових шкіл, *народних училищ, гімназій* та середніх спеціальних навчальних закладів (*колегіумів*), де навчалися діти козацької старшини, української шляхти, духовенства, заможних козаків, міщан і навіть селян.

Правовою основою розвитку освіти у Лівобережній та Слобідській Україні була загальноросійська реформа 1786 р, яка затвердила статут *головних й малих народних училищ*. В головних училищах, відкритих у Києві, Чернігові, Катеринославі, з 4-річним терміном навчалися діти дворян, Принцип освіти нагадував античне (трівіум, квадрівіум) й середньовічне європейське навчання. У перших двох класах вивчалися основи граматики, арифметики, Святе Письмо, малювання, у третьому й четвертому – загальні розділи російської та європейської історії, географії, фізики, архітектури. Створені у повітових містах малі училища навчали дітей купців, заможних міщан, урядовців за програмою перших двох класів головних училищ. Обов'язковим для обох типів навчальних закладів було вивчення російської, латини, однієї західноєвропейської мови. Викладали випускники Петербурзької вчительської семінарії та Києво-Могилянської академії. На Правобережжі – західноукраїнських землях, що перебували пін пануванням Польщі, діяли Львівська й Луцька *братські школи*, поступово втрачаючи провідну роль у розвитку освіти у порівнянні з попереднім історичним періодом (Кременецька

Київський братський монастир

Єзуїтська колегія, Львів

у 30-ті роки 18 століття взагалі припинила існування). А в Галичині продовжували працювати *єзуїтські колегії*, де навчання проводилося польською й латиною. (Згодом, у 1661 р. Львівська єзуїтська колегія була реорганізована на університет). Після занепаду братських шкіл, шкільну справу в Галичині продовжили ченці-василіяни. *Василіанські школи*, успадкувавши шкільні будинки та майно забороненого й розпущеного єзуїтського ордену, де навчалися лише діти шляхти. підпорядковувалися Комісії народної едукації (освіти). Для них характерним були сувора дисципліна, високе значення релігійної освіти, продовження полонізації.

Після асиміляції Східної Галичини 1772 р. до Австрійської імперії була проведена шкільна реформа, яка встановила три типи *державних шкіл*. У Львові засновано трирічну нормальну школу, де вчилися діти шляхти, міщан і

духовенства. У великих окружних містах діяли головні школи, в маленьких містечках – тривіальні школи, де навчання велося на німецькій та латині, а з 1787 р. запровадили українську мову. (До кінця століття кількість годин на вивчення зменшилося, нагляд над ними було передано польським церквам).

Початкові школи при церквах та монастирях існували також в Ужгороді, Тибові, Требитові, де навчали латиною. Школи для заможних селян, міських ремісників, нижчого духовенства, з викладанням українською мовою були лише в Ужгороді, селах Парич, Будівля.

Важлива роль належала у розвитку освіти в Україні *колегіумам* – середнім навчальним закладам, які готували служителів релігійного культу, державних службовців, вчителів початкових класів. Навчалися переважно діти старшин, духовенства, заможних міщан і козаків. Як відомо, *Чернігівський Малоросійський колегіум* (відкрито 1700 р.) пропонував 6-ти річне навчання, з викладанням слов'янською, польською й латиною, вивчали також і грецьку. *Переяславський колегіум* почав працювати 1738 р. –

готував духовенство для церков Правобережжя. У 1751 р. тут певний час викладав поетику видатний український мандрівний філософ і поет Г.Сковорода. Складений курс лекцій однак суперечив церкві заборонив його єпископ, тому Г.Сковорода залишив роботу викладача. *Харківський колегіум*, заснований 1721 р. працював за

Харківський колегіум

програмами Московського університету й Петербурзької академії. Тому містив граматику, піїтику, риторику, філософію, класичні мови, теологію, німецьку й французьку мови. У 1765 р. було відкрито додаткові класи з викладанням географії, інженерної та артилерійської справ.

Художня культура. Феномен українського бароко. Сильова своєрідність архітектурного й образотворчого мистецтва, літератури, театру й музичної творчості. Партесні концерти Д.Бортнянського, М.Березовського, А.Веделя.

Народна творчість

З 2 половини 17 століття починається розквіт літератури на основі ідейно-естетичної переорієнтації. При збереженні таких визначальних рис, як зв'язок з релігійним світоглядом, збільшення самостійності художнього слова й перетворення у окрему галузь творчості, збільшення світських та естетичних властивостей літератури, вироблення нових жанрів, форм та засобів художнього літературного відтворення, підтвердження антропоцентричності, гуманістичності та духовності літературних інтересів.

В літературі 2 половини 17 століття розквітає жанр бароко, один з головних напрямів європейського мистецтва кінця 16- середини 18 століть. На відміну від гармонійності ренесансного ідеалу, бароко стверджує складність. Повернення часткове до теоцентризму після кризи гуманізму, розвінчання ідеї абсолютної досконалості людини й скепсис з цього приводу сприяло динамічності й рухливості літературного бароко, прагненню авторів відтворити авантюри стичність, суперечливість людської натури, напруженість її намагань, мистецька гра мала схвилювати читача. Звідси застосування гіпербол, парадоксів, гротеску, переобтяженість чудернацтвами, оригінальністю стає типовим для українського літературного бароко. Все це знаходимо в творчості К. Транквіліона-Старовецького (збірка поезій «Перло многоцінное» (1646), І. Гізеля, Л. Барановича, І. Галятовського, Г. Сковороди, І. Мазепи. Барочні вірші несподівано поєднували поважне і величне з земним та жартівливим. Гра

А. Радивилівський «Вінець Христов»

слів та рим – можна читати з обох боків, наприклад, у віршованому канті І. Величковського. Популярні вірші з прихованим прізвиськом автора. Розвивалася також в поезії й епічна традиція – описувалися вітчизняні історичні події, частіше битви під Хотиним, Берестечком, Віднем. Зокрема, *релігійно-епічні твори* І.Максимовича, його поема «Богородице Діво»(1707) на 23 тисячі рядків. С. Мокрієвич перекладав біблійні тексти поетично. «*Дидактичний*» (повчальний) епос представляли поеми С. Климовського «О правосудії, правді і бодрості» та «О смиренії височайших». Значно поширюється *сатирична віршована література*. Рукописний збірник К. Зіновєва з 370 віршів, де критикується прагнення збагачення, прославляється чесна праця хлібороба й ремісника, багато запозичень з розмовної української мови. Сатирично-гумористичні вірші І.Некрасевича «ярмарок» і «Сповідь» з колоритом побутових сцен та соціальною критикою.

Особливість українського літературного бароко – релігійне забарвлення творів, звернення до *церковних проповідей*. Майстри таких поезій – Й. Галятовський, автор «Науки або способу зложення й казання», А. Радивилівський – автор великих збірок проповідей «Огородок Марії Богородиці» (1676), «Вінець Христов» (1688). Уславленими проповідниками вважалися Л.Бараович, автор збірок «Меч духовний» (1666), «Труби словес проповідних», С. Яворський, Ф. Прокопович. Роз'яснення християнської моралі та догматики, оцінка добродійності людської, вірність

А. Радивилівський «Огородок Марії Богородиці»

православним ідеям, прагнення миру, злагоди, спокою, гармонії та викриття людських недоліків – заздрості, підступності, зрадництва, лицемірства, невдячності, жадоби, аморальності, розпутства – художнє завдання таких творів.

Барокову літературу характеризують і *дискусійно-полемічні твори – трактати, діалоги, диспути, памфлети*, які створювалися діячами церкви, письменниками, вченими. В тому числі, Л. Барановичем, Ф. Сафоновичем. В процесі дискусії полемісти торкалися не лише теологічних, а й філософських, соціально-політичних проблем. Згадаймо, «Бесіди» І. Галятівського, «Нова міра старої віри» Л. Барановича.

З середин 17 століття культивувався жанр *езопівської байки*, які принесли в українську літературу сюжету Езопа, сприяли формуванню жанру байки в Україні. Езопівські байки були популярні, ходили у рукописах, навіть вивчалися у школах.

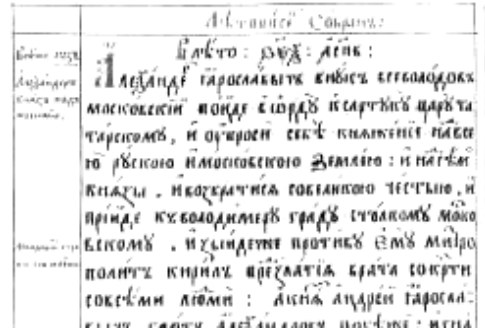
Історико-мемуарні твори також зайняли важливе місце у бароковій літературі. Зокрема, «Синопис» І. Гізеля (1764), «Густинський літопис», автор невідомий, приписуваний монаху Густинського монастиря поблизу Прилук М. Лосицькому (події з української історії 16 століття). *Історична мемуарна проза* представлена в цей час 3 фундаментальними

Г. Грабянка «Літопис самовидця»

козацькими літописами – «Літопис Самовидця» гадяцького полковника Г. Грабянки, що охоплює історичні події 1648-1702 років – боротьбу проти шляхетської Польщі, гетьманство від Б. Хмельницького до обрання Г. Скоропадського, натякаючи на дійсне авторство козацького старшини Р. Ракушка-Романовського. Також літопис С. Величка, канцеляриста Війська Запорізького, що мав доступ до важливих документів, був обізнаний з літописами Самовидця та

Грабянки, іноземними працями, «Сказаній о войне козацкой з поляками через Богдан Хмельницького» - наймонументальніший в українській історіографії й за обсягом використано матеріалу та за змістом. (І. Франко високо оцінив цю роботу як явище цінне, запальне для українського народу. А Т. Шевченко скористався також цим пізніше у своїй творчості. Він опрацьовував їх у київській Тимчасовій комісії для розгляду давніх актів (1845–1847), а також збираючи літописи, будучи знавцем стародавніх українських пам'яток, постійно поповнював їх коли наїжджав у Москву до О. Бодяньського. Як першоджерело твір С. Величка використовували також інші письменники та історики 19 століття – П. Куліш, М. Костомаров, М. Грушевський).

Фрагмент Густинського літопису

Літературні твори також відображали соціально-політичну ситуацію. Чільне місце посідають й *історичні пісні* про зраду сотника Сави Чалого, подвиги козацького ватажка С. Палія, зруйнування Запорізької Січі, популярні також балади, чумацькі пісні, герої яких Морозенко, Богун, Нечай, Самійло Кішка, Маруся Богуславка, козак Голота, інші народні герої.

Паломницька література – «Странствованія» В. Барського з описом подорожей ченців по Європі, Палестині, Сирії.

Театрально-сценічне мистецтво набуває значної ролі у 18 столітті поряд з відомим раніше вертепом та шкільною драмою, тут з'являються нові форми та жанри. Подібно до «Поетики» Буало, «Поетика» Ф.Прокоповича пропонувала тлумачення теорії та практики драми, звертаючись до творів давньогрецьких та римських трагіків й комедіографів Есхіла, Аристофана, Плавта, Теренція. Продовжувала поширюватися і *шкільна драма*, переважно релігійно-дидактичного характеру та історико-патріотичної тематики. У студентському середовищі Києво-Могилянської академії, Харківського, Переяславського та Чернігівського колегіумів, де центром уваги було мистецьке й літературне життя, ставилися вистави (збереглося 30 драм), в яких торкалися проблем соціально-політичного й культурного розвитку того часу. Зокрема, у виставах за трагікомедією Прокоповича «Володимир», історичними драмами М.Козачинського, «Комедійною дією» М.Довгалевського.

Популярними були й *інтермедії* – коротенькі одноактні вистави сатиричного змісту з життя селян, козаків, міщан, духовенства, написані мовою прислів'я та приказок, інколи з висловлювання протесту проти релігійної догматики, що виконувалися між частинами шкільної драми. У 2 половині 15 століття інтермедії стали самостійними одноактними

комедійними п'єсами, альтернативні шкільній драмі. У подальшому розвинувся

ляльковий театр-вертеп, виконавцями якого були мандрівні дяки – студенти Києво-Могилянської академії, що супроводжував ярмарки, свята. *Вертепна драма* мала 2 частини: традиційна різдвяна драма на сюжет про народження Христа. У другій – народно-побутовій- представлялись світські сцени в стилі українського гумору, на рідній мові з народними піснями, з думками про свободу, рівність. Поступово виникла нова

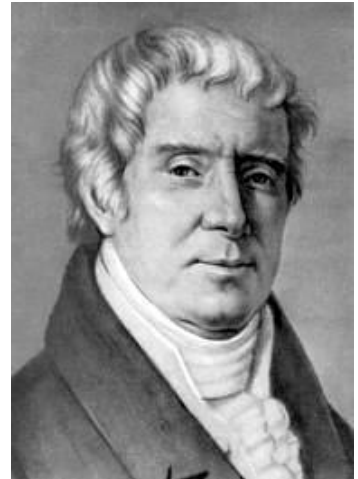
форма народного театру, де ярмаркові дії перенеслися до *балагана*. *Театр-балада* синтезував елементи мистецтва лицедіїв, народної драми й шкільного театру, ставлячи твори українських та зарубіжних авторів (зокрема, особливий успіх припав на п'єсу Г.Кониського «Воскресіння мертвих»). За зразком російського дворянського, у 18 столітті українські магнати створили *кріпацький театр* для

маєтків. Ставилися українські й російські п'єси, оперні та балетні вистави, що підтверджувало розвиток українського музично-хорового й сценічного мистецтва.

Зародження *професійного театру* в Україні відноситься до кінця 18 століття. Першим стаціонарним (постійним) був Харківський, заснований у 1798 році, в репертуарі якого були «Недоросток» Д. Фонвізіна, «Мельник-чаклун» О. Аблесимова, «Наніна» Вольтера.

Під впливом театрального мистецтва, розвивалося музичне. У народному середовищі популярними продовжували бути обрядові, родинно-побутові, ліричні пісні, танці гопакі, козачки, музика кобзарів, лірників, сопілкарів, цимбалістів для виступах на святах, весіллях. У 2 половині після універсалу Б. Хмельницького про створення *цеху музикантів* (1652 р), стали виникати такі у Ніжині, Стародубі, Чернігові, Харкові, музиканти яких обслуговували військові походи, урочисті церемонії панські розваги, тому виконували відповідний репертуар.

Особливої популярності набули *канти* – багатоголосні (3-х голосні) побутові пісенні твори для ансамблю або хору, які були джерелом розвитку культової музики та вплинули на хоровий жанр – зокрема, *партесний концерт*. Видатний український композитор *М. Дилецький* (1650–1723) розпочав створювати духовні гімни на мелодії світських пісень, наприклад, кант «Радуйся, радість свою воспіваю». Партесний концерт втілює барокові тенденції в українській музиці. Серед виконавців найвідомішими були О. Лешковський, К. Коновський, В. Пікулинський, І. Калейда. Великого значення набула *фахова музична освіта*, основою якої стала теоретична праця М. Дилецького «Грамматика музикальна», що узагальнила практику паресного співу й композиції. Підготовку регентів, педагогів-теоретиків, композиторів здійснила Києво-Могилянська академія, Харківський колегіум та музичні школи при монастирях і духовних семінаріях. З метою підготовки освічених музикантів для задоволення потреб царського двору у м. Глухів на Чернігівщині у 1738 році створили спеціальну музичну школу. Серед вихованців її був і *Д. Бортнянський* (1751–1825), з іменем якого пов'язано перші видатні сторінки української професійної музики. Йому належало 70 партесних концертів, дві літургії, хорові твори, де він творчо поєднав народнопісенний мелос і особливості співацької манери із жанровими методами та засобами зарубіжної професійної музики (в першу чергу, італійської та французької інструментальної, оперної та хорової музики), також з принципами українського партесного концерту. Будучи тривалий час на службі при імператорському дворі у Петербурзі, очоливши співацьку Капеллу та пізніше керівництво придворним театром і школою при ньому, він став автором перших українських опер в стилі опер-серія та буффа «Креонт», «Алкід»,

Д. Бортнянський

«Квінт Фабій», «Сокіл», «Син-суперник», «Свято сеньора» на французькій та італійській мові. Плідно працював у жанрі інструментальної музики – для фортепіано, ансамблів, започаткувавши в Україні жанр камерної концертної симфонії.

Окрім нього, видатними випускниками глухівської музичної школи були українські музиканти із світовими іменами *А. Ведель* (1676–1806) та *М. Березовський* (1745–1777) – автори духовної музики, засновники української класичної музики. В тому числі, пісні-романсу з інструментальним супроводом,

Багатство духовного розвитку України 2 половини 17- кінця 18 століть обумовили розмаїття архітектурних знахідок, що увібрали багатовіковий художній досвід вітчизняного будівництва та художньо-естетичні засади народної творчості та досягнення європейського зодчества. Саме на цьому фундаменті народився своєрідний феномен *українського архітектурного бароко*. Цей прогресивний європейський стиль з характерними для нього патетикою й офіційною піднесеністю, високою динамікою й виразністю, контрастним співставленням і прагненням постійного руху, прагненням пластичної експресивності деталей та складною єдністю варіативних мотивів якнайкраще відповідав на запити тріумфуючої переможної самосвідомості українців часів національно-визвольних війн 1648–1654 років та створення української держави – Гетьманщини. *У розвитку українського барокового стилю вирізняють три етапи:* ранній (2 половина 17 – початок 18 століття), зрілий (1720–1750) і завершальний (2 половина 18 століття). Але у порівнянні з європейським бароко, в українському більшого значення набуває не світська, а релігійна тематика, тоді як антична майже не використовується.

Троїцький храм в Чернігові

Все поєдналося в українському архітектурному бароко з народним замилюванням декоративністю, при збереженні логіки побудови й чіткої тектоніки споруди. *Раннім бароковим спорудам* властива складна композиція об'ємів. Нагадуючи готичні європейські споруди, та спадкоємні з ними барокові європейські споруди, головні храми-портали створювали «музику в камені» або скульптурний театр. Вони багато прикрашалися кам'яною різьбою, або профілюванням, виконаною з цегли чи вапняку. У дерев'яній архітектурі високо цінувалися вишукані форми, що перекликалися з античною й європейською класикою – кронштейнів, опаясань, аркад, різьблень на одвірках тощо. Така складна композиція відрізняла церкву Різдва

Воздвиженський монастир

Воздвиженський монастир

Богородиці (1696) у Києво-Печерській лаврі, де до тридольного триповерхового храму прибудовувалися невеличкі каплиці, завершені бароковими верхівками. Тому це мальовнича семи верхова споруда з сильно розчленованими масами, грою вертикалі і горизонталі у їх членуванні, контрастом великих об'ємів та мальовничим легким вінчанням бань. У бароковому стилі побудовані трьохнефний хрестовобанний Троїцький храм у Чернігові (1695) і трьохнефний храм Воздвиженського монастиря у Полтаві (1709).

За часів гетьманства І. Мазепи, який був великим меценатом архітектури, а Д. Антонович навіть говорив про цей час як «другу золоту добу українського мистецтва після доби Володимира Великого і Ярослава Мудрого», бароковий стиль остаточно оформився. В архітектурному бароко цього часу виокремилося два напрями: 1-українізації західноєвропейського типу споруди, 2-надання барочного вигляду українській архітектурній традиції. Так взаємодоповнення й взаємне збагачення мистецьких традицій створили неповторний феномен українського бароко.

Одночасно оновлені були старі церкви, будувались і світські споруди в цьому стилі. Було закінчено будівництво Спаської церкви Мгарського монастиря поблизу Лубен побудовано Богоявленську церкву у Києві, церкву Всіх святих Печерської лаври, Миколаївський собор. У бароковому стилі перебудовано в 1691–1705 роках Михайлівську церкву Піддубицького монастиря.

Активно розбудовувався Батурин, що у 1669–1708 роках став гетьманською столицею. Вражала архітектурна довершеність палати Мазепи в західноєвропейському стилі (спалена О.Меншиковим після Полтавської битви, руїни якої замалював Т.Шевченко). Не зберігся і будинок Академії у Києві, збудований при Мазепі 1703–1704 років.

У цивільному будівництві риси бароко виявилися не менш яскраво. Декор фасадів житлового будинку чернігівського козацького полковника Якова Лизогуба (90-ті роки) виконаний з цегли, побілений та оцинкований. Тут справляє велике враження скульптурна обробка та оригінальні архітектурні деталі – півколонки, кронштейни, фігурні, лучкові, трикутні суцільні та розірвані фронтончики.

Другий етап розвитку українського архітектурного бароко характеризується посиленням експресії, мальовничості, споглядальності. Широке застосування в цей час, подібно до західноєвропейського бароко, ліпнини, колористики, масштабних настінних розписів. З'являється багато руських іконостасів в інтер'єрах архітектурних споруд. Орнаментальний декор, розпис і колір змінили вигляд сіл і міст, окремих ансамблів, надали їм стилістичної єдності, мистецької довершеності, національної своєрідності. Брама Заборовського (1746) в огорожі Софійського собору у Києві.

Брама Заборовського

Архітектор Й.Г. Шедель поєднав багатство декору й триумфальну пишність з ліризмом і задушевністю. По-іншому цю тему Й. Шедель втілює у відновленій після пожежі дзвіниці Софійського собору (1748) та Лаврській дзвіниці (1744). Урочистість та патетика церкви Преображення (1732) у с. Великі Сорочинці на Полтавщині.

З 2 половини 18 століття почався *завершальний період у розвитку українського бароко*, де великий вплив отримали видатні майстри європейської школи. В

І. Григорович-Барський

Західній Україні – німця Б.Меретина, в Східній – італійця В.Растреллі та І.Григоровича-Барського. Двом першим властива рафінована архітектурна композиція, щедре використання монументально-декоративної скульптури – статуй, ваз. Цього часу барокова традиція збагатилася галантним європейським стилем – рококо, який додав значної елегантності, інтимності, камерності. Використаний у внутрішньому оформленні храмів, палаців житлових приміщень, він вніс примхливу витонченість, симетричність. Скульптурні рельєфи, витончена різьба, оздоба іконостасів – ці елементи рококо вносили оригінальне звучання у величні барокові архітектурно-скульптурні ансамблі. Неперевершені рококові скульптури створювали у Львові – Пінзель (храм св. Юра), Фесінгер, Осінський, С.Сташевський, М.Філевич. Твори Растреллі вирізняються елегантністю архітектурних форм, стриманістю декору – більшою класичністю. Така Андріївська церква в Києві (1753), Михайлівська церква в с. Вороніж на Сумщині (1776), Троїцький собор в с. Новомосковську біля Дніпропетровську (1778).

Собор Св. Юра

Домініканський костел у Львові

Творцем архітектурного Києва у 2 половині 18 століття був випускник Київської академії І.Григорович-Барський (1713–1785), якого вважали учнем Растреллі, оскільки він гармонійно поєднував національні традиції з європейськими. Його кілька барокових споруд на київському Поділлі, ворота і церква Кирилівського монастиря, церква св. Покрови, Миколи Набережного. Тут проявилися вже і паростки класичного стилю. На Київщині працював і видатний будівничий С.Ковнір (1695–1786).

Чудова пам'ятка барокової архітектури – собор св. Юра у Львові (1745–1770), архітектор Б.Меретин, масивних форм і ажурних тендітних прикрас. Нагадує піраміду, звужену до гори. В архітектурі кафедри – поєднання рококо з рисами бароко. Він автор барокової ратуші в Бучачі на Тернопільщині, Бернардинського єзуїтського та Домініканського костелів, церкви св. Петра і Павла, Святодухівського собору, Королівського арсеналу.

Все це позначилося на плануванні та забудові міст України, щ стали відрізнятися різноманітністю планувальних композицій – лінійних, прямокутних, кільцевих, гніздових, змішаних, погоджених з ландшафтом. У період національно-визвольної боротьби з'являються оборонні вежі, бастіони, зведені селянсько-козацькими військами під Берестечком, Кам'янець-Подільськом, Хотиним, Львовом, Мукачевом, Ужгородом. У центрах було створені військово-адміністративні, громадські, торгово-ремісничі осередки.

З 2 половини 16 століття поширилося монументальне будівництво, яке виявилось у культових спорудах, на основі переосмислення будівельної спадщини давньоруських часів. При збереженні просторової структури, надання барокового вигляду – з декоративними фронтонами, обрамленнями вікон і дверей, багатоярусними грушоподібними банями, ступінчатими дахами. Серед них – Софія Київська, Успенський собор Києво-Печерської лаври, Спаський та Борисоглібський собори в Чернігові.

Серед споруд нового монументального будівництва вирізнялись хрещаті п'ятидольні храми, які зазвичай завершувалися однією, трьома, п'ятьма або сімома банями. Такі – храми у Ніжині, Новгороді Сіверському, Прилуках, Переяславі, Чернігові, Києві. Особливостями їх є хрещатий план, пірамідальна, спрямована вгору композиція, гран частість об'ємів, ступеневість зростання до центру, наповненість інтер'єрів світлом, пластичною вишуканістю форм та декору. Очевидний і вплив на монументальне будівництво народної архітектури, яка вміло використовувала дерево, доцільно конструювала ціле, вміло декорувала його. Монументальність і одночасно пластична довершеність властива таким бароковим спорудам, як Андріївська церква у Києві, собор св. Юра й Домініканський костіол у Львові, собор Почаївської лаври, церква у Великих Сорочинцях, собор Різдва у Козельці.

Своєрідні досягнення спостережу валися у народній архітектурі. Майстри Слобожанщини, Запоріжжя, зокрема, Панас Шелудко, Яким Погреняк, російський народний архітектор Сис Шалматов, створювали п'ятизрубні, багатOVERХІ храми. Так, дев'ятиверхий Троїцький собор у Новомосковську (1773–1778) став найбільшою й найвищою тогочасною дерев'яною спорудою, збудованою з дерева без жодного цвяха. Такими ж естетично виразними, декорованими були цивільні споруди, побудовані часто з дерева. Серед кращих архітектурних ансамблів кінця 17 століття – палац графа К.Розумовського в Батурині, П.Завадського у Ляличах, паркові ансамблі польських магнатів у Білій Церкві й Тульчині, графів Вишневецьких в Умані.

Оригінальний спадок українського барокового живопису кінця 17 століття. Передусім, стиль торкнувся переосмислення традиційних сюжетів, у

композиційному рішенні яких за зразок бралися твори західноєвропейських художників – і передусім, Рубенса, особливо, роботи на теми Старого й Нового Заповітів. З творів монументального живопису, іконопису та нового жанру – портрету – поставав образ людини, що втілював етичні й естетичні ідеали суспільства. Захоплення різними художніми ефектами, майстерністю форми чи не найяскравіше втілились у тлумаченні народними художниками сюжету «Страшного суду». Типовим стає звернення до образу козака-бандуриста (козак Мамай), селянина-повстанця. Прикладами народного монументального живопису можна назвати розписи у церкві св. Юра в Дрогобичі, дерев'яних храмів у Сихові, Колодному і Новоселиці в Закарпатті.

Образ Козака Мамає

Київські майстри, що займали особливе місце у монументальному стінописі, поновлюючи значні споруди давньоруської доби, дбайливо зберігали старовинні мозаїки та фрескові композиції, тоді, як у нових розписах і відбивали сучасне життя. У Софії Київській – облога храму ворогами (розбійниками, озброєними луками, стрілами, гарматами), що символізувала боротьбу з турецько-татарськими та

польсько-шляхетськими загарбниками.

Особливої уваги заслуговує *барочне монументальне малярство Жовківської церковної школи*, які прагнули героїзувати людину, створити ідеальній її образ, досягаючи умовності зображуваного і водночас ефектності видовищної композиції. Так, Іван Руткович (1667–1707) насичував динамічну композиційну побудову також яскравою палітрою фарб, прагнучи підкреслити ідею цінності реальної людини. Цим вражає іконостас для церкви св. П'ятниці, де бачимо створений ним український типаж, впізнаємо український пейзаж, місцевий одяг. Висока одухотвореність, краса, психологізм та вираженість у зображенні кожного з персонажів, майстерне відбиття міміки, жестів та поз, гами почуттів і переживань та сценічних сюжетів, що нетрадиційно читають біблійні сцени Вознесіння й Успіння, пронизує монументальний Богородчанський іконостас Й.Кондзевича для Воздвиженської церкви манявського скиту (сьогодні у Львівському музеї). *Світський портрет* представлений такими жовківськими художниками, як Ю.Шиманович, М.Альтамонте, В.Петранович.

Відомим іконописцем 17 століття був придворний живописець К.Розумовського *Г.Стеценко*. Народна традиція відбилася й у *портретній (порсунній) творчості* видатних українських художників того часу *В.Боровиковського (1757–1825), Ф.Левицького (1735–1827), А.Лосенка (1737–1777)*. Саме вони сприяли ствердженню портрету як жанру світського мистецтва у тісному зв'язку з народною іконописною традицією, надавши йому національного звучання. Створені портрети Б.Хмельницького й відомих козацьких старшин

вважають монументальністю, втіленою атрибутами й позами. Ці роботи пишно декоративні, постаті героїв вписано у сяйво колоритного мережива, різні орнаментальні елементи, що підкреслює соціальне й майнове походження та статут образу. Відчувається і посилення реалістичних засад, психологізм. У фресковій і станковій графіці того часу відомі імена талановитих майстрів О. і Л.Тарасовичів, І.Щирського. І.Стрельбицького, Н.Зубрицького, Д. Сенкевича.

Питання для самоконтролю

1. Які риси відзначали українське бароко, у порівнянні з бароко західноєвропейським?
2. Які історичні події складали соціально-політичний контекст розвитку української культури 2 половини 17 – кінця 18 століть?
3. Яка роль Запорізького козацтва у формуванні особливостей української культури даного періоду?
4. Який ідеал людини склався в козацькому середовищі та як він вплинув на розвиток духовної культури України тих часів?
5. В чому полягала специфіка Просвітництва в українській культурі 2 половини 17- кінця 18 століть?
6. Як розвивалась наука й освіта у дані часи?
7. Що ви знаєте про діяльність та діячів Києво-Могилянської академії?
8. В чому головний зміст гуманістичної й просвітницької діяльності П.Могили та Г.Сковороди?
9. Який вплив мала релігійна свідомість на розвиток культури України даної доби?
10. В чому своєрідність стилю бароко в українській культурі 2 половини 17- кінця 18 століть?
11. Які властивості українського архітектурного бароко? Які типи храмів та їх оздоблення створили тогочасні українські майстри? Назвіть найбільш відомі споруди
12. Чим характеризувався розвиток українського барочного іконопису, монументального живопису? Якими школами, іменами та творами він представлений?
13. Хто такі Д.Левицький, О.Боровиковський? В якому жанрі працювали ці талановиті митці? Які новації вони вносять у розвиток українського мистецтва?
14. Що ви знаєте про діяльність Д.Бортнянського, М.Березовського, Веделя?
15. В яких жанрах відбувався розвиток української літератури та сценічно-театрального мистецтва?

Рекомендована літератури

1. Антонович І.Б. Про козацькі часи на Україні. –К, 1991
2. Білецький П.О. Українське мистецтво другої половини 17–18 століть. – К., 1988

3. Грушевський М.С. Ілюстрована історія України. -К.,1990
4. Жолтовський П.М.Художнє життя на Україні в 16-18 століттях. -К., 1983
5. Ісаєвич Я.Д. Джерела з історії української культури доби феодалізму (16-18 ст.) – К.,1972
6. Історія української культури / За ред.. д-ра І.Кріпякевича. – Нью-Йорк, 1990
7. Історія України:Нове бачення : У 2 томах / За ред.. В.А.Смоля. – К., 1995, - Т.1
8. Макаров А. Світло українського бароко. - К.,1991
9. Овсійчук В.А. Майстри українського бароко. – К.,1991
10. Опаневич О. Культура козацтва. Деякі аспекти розвитку культури Запорізької Січі // Укр. Культура. – 1991, - № 1
11. Попович М.В. Нарис історії культури України. – К.,1998
12. Субтельний О. Україна. Історія. – К.,1991
13. Ушка лов Л. Світ українського бароко. Філологічні етюди. –Х., 1994
14. Українське бароко та європейський контекст. Архітектура, образотворче мистецтво, театр і музика. – К.,1991
15. Хижняк З.І. Києво-Могилянська академія. – К., 1988
16. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. У 3томах. – Львів, 1990. – Т.1

ЛЕКЦІЯ 7

УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА З КІНЦЯ ХVІІІ-ГО ДО ПОЧАТКУ ХХ-ГО СТОЛІТТЯ. НАЦІОНАЛЬНЕ КУЛЬТУРНЕ ВІДРОДЖЕННЯ

1. *Історичні та соціально-політичні передумови розвитку української культури з кінця ХVІІІ-го до початку ХХ-го століття*
2. *Феномен українського національно-культурного відродження та його періодизація. Становлення національної самосвідомості*
3. *Художня культура національного відродження. Стили й напрямки української культури ХІХ-го століття.*
4. *Історичні дослідження, започаткування етнографії. Наука й освіта. Образотворче мистецтво й архітектура.*
5. *Розвиток літературного процесу, розвідки у мовознавстві. Національний театр і музика.*

Основні поняття:

Аракчєєвщина – насильницьке перетворення після війни з Наполеоном указом російського міністра Аракчєєва українських селян на військових та створення військових поселень

Народництво – рух серед демократично налаштованої української інтелігенції, проникнутої ідеєю етнічної національності, співчуттям народним інтересам, прагненням відчувати єдність з народом та відстоювати його потреби

Панслов'янізм – ідеологія, створена Кирило-Мефодіївським братством, що відстоювало права слов'янських народів вільно розвивати власну культуру, прагнути утворення слов'янської федерації з демократичними інституціями, перебудови суспільних відносин на християнських засадах, ліквідації кріпацтва, поширення освіти

Українофільство – рух соціальних демократів, які пропагували серед народу ідею народної революції та у пошуках реалістичного ідеалу національної соціальної справедливості вивчали соціалістичні вчення західноєвропейських мислителів, громадянські традиції, народний побут та фольклор

Позитивізм – філософський напрям кінця 18–19 століття, який проголосив єдиною реальністю науково доведені явища буття, запропонувавши альтернативою метафізики нову емпіричну науку - соціологію

Романтизм – художній напрям у європейському мистецтві першої половини 19 століття, який склався наприкінці 18-початку 19 століть, серед головних ідейних мотивів якого – антифеодальні настрої та національно-визвольні прагнення, де головну увагу зосереджено всупереч раціональній догматиці класицистичного стилю, духовному світу людини – світу її почуттів, мрій, ілюзій, ідеалів

Реалізм – напрям у мистецтві Європи 2 половини 19 століття, що став реакцією на романтичне бачення світу, визначений прагненням правдивого показу складностей людського буття, дуальної природи людини, критики моралі, норів та соціальних відносин у капіталістичному суспільстві

Модернізм – від французького слова «модерн» в сенсі «новітній, сучасний», культура першої половини 20 століття, визначена ультрасучасним духом та свідомим розривом з історичними традиціями, з правдоподібністю й реальними предметними образами, на користь умовних вигаданих форм для виразу хаосу й дисгармонії буття без ідеалів

Модерн – стиль західноєвропейської архітектури кінця 19 – початку 20 століття, характерними рисами якого стають асиметричність планування, використання залізних конструкцій, металічних оздоблювальних матеріалів (литого заліза), ламаних та вертикально подовжених ліній, вишуканих прикрас із стилізуванням готичних скульптур та ліпних елементів (зокрема, химер)

Імпресіонізм – від французького «імпресія» – враження, художній напрям в європейському мистецтві, передусім, живопису й музиці, метою якого було зовнішнє схоплення невлонимих світло-просторових ефектів зображуваних природних явищ, людини на пленері, пейзажних вкраплень в житті сучасних міст

**Історичні та соціально-політичні
передумови розвитку української культури з
кінця XVIII-го до початку XX-го століття**

На кінець 18-початок 19 століття в Європі прийшла зміна феодалізму суспільством нового типу, раннім капіталістичним, що стало зразковою моделлю для багатьох, в тому числі, слов'янських народів. У цьому складному процесі з усіх слов'ян лише росіяни зберегли власну незалежність. Інші, серед них і українці, втратили політичну самостійність і можливість автономії. Складні політичні передумови сприяли початку українського національно-культурного відродження. Відміна гетьманства у 1764 році та руйнація Запорізької січі у 1775 році сприяли політичному знищенню України. Майже одночасно з розподілом Речі Посполитої, відбувся територіальний розподіл України між Австро-Угорщиною й Росією. Також було здійснено перерозподіл

на губернії: з Гетьманщини утворили дві малоросійські губернії (Чернігівську та Полтавську, із Слобожанщини – Слобідську Українську губернію. У 1783 році на Слобожанщині й Лівобережжі юридично встановлено кріпацьке право, тоді як на територіях Волині, Поділля й у Києві залишився соціально-економічний устрій часів польського володарювання. Із заборонаю на Правобережжі дії європейської системи самоуправління міст (Магдебурзького права та Литовського уставу) було скінчено із прагненнями української автономії. Так Україна перетворилася на частину Російської імперії. Західні землі залишилися у складі Австрії на колоніальному положенні. Новацією в релігійному житті став дозвіл вільної зміни уніатства на православ'я, що підтримувалося владою. Політика на асиміляцію українців на знищення етнічної своєрідності української культури сприяла нейтралізації української еліти – козацьких старшин. Так частина верхівки українського козацтва, яке протягом 18 століття отримало указом царського уряду від 1835 року привілеїв та прав вільного, не пов'язаного із державною службою (подібно до російського дворянства) шляхетного статусу. Боротьба ж за визнання прав на дворянство, що тривала кілька десятиліть, викликала пожвавлення історичних традицій, інтересу до національного минулого й збудження патріотичних почуттів. Водночас, частина козацької старшини, яка отримала дворянські права, землі та маєтки, відреклася від українських традицій, обрусіла, стала зневажати українську культуру й мову. Майже те ж саме спостерігалось й на західних українських землях, де частина еліти була ополяченою, перетвореною в уніатів (католиків).

Олександр I

Але вже на початку 19 століття, за часів правління Олександра I та Миколи II, як зазначає історик Д.Дорошенко, опозиційною силою до російського уряду як носія насильства над Україною, з'являється українське дворянство. Причиною цього була посилення абсолютизму в усіх країнах Європи після поразки Наполеона, в тому числі в Росії. Окрім того, непослідовність царизму щодо обіцянок українській старшині й козацтву про зарахування 15 козацьких кінних полків з 12000 козаками після війни з

І. Котляревський

Наполеоном у склад постійної армії, внаслідок чого козаки залишилися селянами. Подібні обіцянки і відносно 8 кінних полків з 1000 українських козаків, створених ними на власні кошти для придушення польського повстання 1831 року, що також завершилося відсилкою більшості на Кавказ. Було створено «військові поселення», що перетворили українських селян на військових (аракчєєвщина). Частина козаків виявила спротив і була страчена або отримала важких тілесних

пошкоджень. З іншого боку, передумовою бунтів і заворушень були великі податки, збіднення внаслідок слабкої економічної політики під час ведення Росією війни з Наполеоном, погане судочинство тощо.

Тому на початку 19 століття в Україні з'являються масонські організації антиурядового спрямування. Так, ложа «Любов до істини» діяла в Полтаві 1818 року, серед членів якої був І.Котляревський. Учасник цієї ж ложі – повітовий маршал В.Лукаsevич був організатором і ідеологом «Малоросійського таємного товариства». В створеному ним «Катехизисі автономіста» відстоював ідею автономії України. В Києві виникає таємна ложа «Товариство об'єднаних слов'ян», подібні організації в Житомирі, Кременці. При Миколі ІІ гасло міністра освіти Уварова втілювало імперську ідеологію в такий спосіб: «Самодержавство-православ'я-народність», викликавши революційні настрої (40-х, 1848 років). Оскільки насправді почався процес штучного обрусіння шляхом знищення польських та українських шкіл, введення російської мови офіційною для усіх освітянських установ. Таким був, зокрема, заснований 1832 року Київський університет ім. св. Володимира. Навпаки, гуртки революційної молоді виникають у Харківському приватному університеті, створеному у 1805 році.

Так на тлі політичної та соціально-економічної кризи й культурного занепаду, на початку 19 століття почалося українське національне культурне відродження.

Феномен українського національно-культурного відродження та його періодизація. Становлення національної самосвідомості

Відповідно до періодизації, розробленої чеським істориком і політологом, професором Празького університету М.Грохом, *національне Відродження у слов'янських народів мало три головні стадії: академічну, культурну та політичну. 1-академічна або антикварна*, коли шляхом науково-краснознавчих студій через накопичення знань про минуле й сучасне власного етносу, історичні події, фольклор, звичаї, мову, формувався образ нації, підготовлений героїко-патріотичними настроями й уявленнями. 2 - *культурницька*, протягом якої інтелігенція впроваджує національну мову в систему освіти, науки, відстоює національну пресу й книговидавництво, створює певну програму майбутнього розвитку нації. 3 - *політична*, коли створюються політичні організації, партії, об'єднання, метою яких стає здобуття національної незалежності. При усій загальності рис, національне Відродження розгорталося у народів Східної Європи по-різному. Але спільне те, що на відміну від Італійського Відродження, яке тривало 300–400 років (з 13–14 століття по 17 століття), і навіть Північного Відродження, яке вклалося

у 100 років (16-17 століття), слов'янський ренесанс охопив лише століття, а найчастіше – кілька десятиліть. Внаслідок цього перелічені стадії Відродження синтезувалися, не завершуючись до кінця. А суто культурні чинники набували політичного значення (наприклад, мова, освіта тощо), тоді як роль політичних лідерів брала на себе художня, освітянська, духовна еліта – письменники, композитори, фольклористи-етнографи, поети, релігійні діячі.

Внаслідок особливих соціально-політичних і культурних передумов національне Відродження на Україні відбувалося досить повільно у порівнянні з іншими слов'янськими народами (чехами, поляками). І не так швидко досягло мети – незалежної держави й модерної нації. Лише в останні десятиліття 20 століття поруч з білорусами та словаками українці зробили активний ривок у напрямі до політичної нації.

Початки українського національного Відродження слід шукати в останніх десятиліттях 18 століття. Якщо застосувати схему М.Гроха, а це зробив американський філософ Р.Шпорлюк, то можна сказати, що український ренесанс тривав з кінця 18 до початку 20 століття. За періодизацією Р.Шпорлюка, національно-культурне відродження в Україні мало три фази – наукову, культурну й політичну.

Ілюстрація до «Енеїди»,
І. Котляревського

Виходячи з існуючих на сьогодні історико-культурних досліджень, перша, *академічна (антикварна), стадія українського ренесансу припадає на перші десятиліття 19 століття.* Вона проходила під впливом «Енеїди» І.Котляревського, що виходить у 1798 році, де автор вперше ввів народну українську мову до літератури, та творів його послідовників – Г.Квітки-Основ'яненка й Харківського гуртку літераторів з їх науковими розвідками. Відбувається становлення української літературної мови, наукового українознавства (історії, етнографії, фольклористики), закладаються основи національної самосвідомості.

Також вважається, що у Східній Україні цей етап розпочався на 20-30 років раніше до

появи «Енеїди», в останній чверті 18 століття. На думку українського історика Д.Дорошенка, витоки українського ренесансу слід шукати у збудженні почуття народності та збереженні історичної традиції, завдяки чому розпочалося відродження літератури й народної поезії. Рушійною силою цього етапу національно-культурного відродження виступило дворянство козацького походження на Лівобережжі та польсько-українське

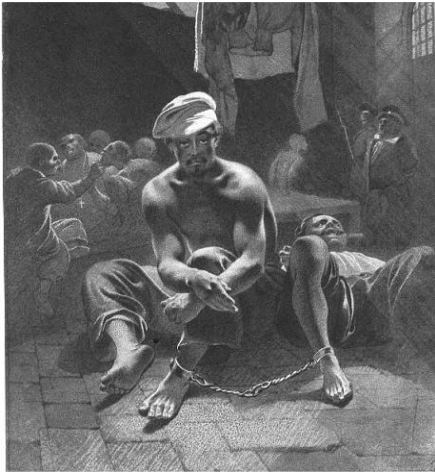
Г. Квітка-Основ'яненко

Т.Г. Шевченко

шляхетство на Правобережжі. Збурені територіальним патріотизмом та автономістичними тенденціями, вони вимагали відродження козаччини, яка була для них символом української незалежності.

Друга (40 роки 19 століття) стадія українського національно-культурного відродження пов'язана з розповсюдженням ідей *народництва*, яке обумовило багато в чому творчість та суспільну діяльність Т.Шевченка. В цей час провідною силою стала демократично налаштована інтелігенція України, проникнута народницькою ідеологією та національною ідеєю - ідеєю етнічної національності, яку не знищив царизм, та прагненням відчувати єдність з

Т.Г. Шевченко «У в'язниці»

народом. Як така, *ідея народності* зародилася на Заході - на початку 19 століття нею захопилися чехи, серби та поляки, а згодом і росіяни. Захоплення народництвом в Україні відкрило мовну й етнічну єдність усіх українських земель. Зміст *національної ідеї*, що зростає на основі ідеології народництва, містив одвічні прагнення свободи, незалежності, державного суверенітету.

Після придушення польського повстання 1830–1831 рр. центром визвольного антикріпацького руху та розвитку українського романтизму стає Київ. В Київському університеті, відкритому 1834 р., на ґрунті інтересу до історії народознавства, літератури

об'єдналася група талановитих романтиків, лідером яких був М.Костомаров. До цієї групи увійшли 12 активних культурних діячів, в тому числі, письменник, історик та етнограф П.Куліш, етнограф М.Маркович, В.Білозерський та М.Гулак, та кілька десятків співчуваючих. Це була таємна політична організація «*Кирило-Методіївське братство*», до якого у квітні 1846 року увійшов Т.Шевченко. Впродовж 14 місяців вони проводили політичні й філософські дискусії, результатом яких стала «Книга буття українського народу» («Закон божий») –

Студент-хлопоман
Володимир Антонович у
селянському вбранні.
Світлина 1860 р.

політичний маніфест братства. Написаний М.Костомаровим та М.Гулаком у дусі романтичного ідеалізму, він був проиятий вшануванням християнських цінностей та *панслов'янізму*. Відстоювалися права слов'янських народів вільно розвивати власну культуру, прагнути утворення слов'янської федерації з демократичними інституціями, подібно до Сполучених Штатів, де першою серед інших країн повинна

Фрагмент з журналу
«Современная летопись»

вибороти шлях до федерації саме Україна – найпригніченіша та висококультурна. Передбачалася також перебудова суспільних відносин на християнських засадах, ліквідувати кріпацтво, поширити освіту. Однак у 1847 році товариство було заборонено, члени його заарештовані, тому задуми залишилися нереалізованими. Це була невдала спроба української інтелігенції перейти від культурницької до політичної стадії національного розвитку.

Наприкінці 50-х років студенти Київського університету (В. Антонович, П. Житецький, П. Чубинський, Б. Познанський, Т. Рильський, А. Свидницький) створили таємничий гурток «хлопоманів», метою яких було зближення з селянством – середовищем збереження чистоти християнських ідеалів, моралі та національної культури – для відстоювання його інтересів, виховання патріотичних почуттів незалежного українського народу, знищення царизму, кріпацтва та встановлення демократичної республіки, де вільно б жили слов'яни – українці, росіяни, білоруси, поляки. Інші суспільні верстви повинні вивчати історію та духовну культуру народу, допомогти селянству стати на шлях освіти, суспільного прогресу. Так створюються перші громади – товариства поширення освіти. Перша «Українська громада» у Києві, за керівництвом В. Антоновича, у складі якої – М. Зібер, М. Драгоманов, П. Житецький, П. Чубинський, Т. Рильський, М. Старицький, Ф. Вовк, І. Касіяненко, М. Лисенко, О. Кониський, вперше виступила у 1862 році на сторінках журналу «Современная летопись». Подібні громади виникли у Харкові, Полтаві, Чернігові, які створили мережу недільних шкіл та пропагували освіту й національну культуру. А в 1863 р. вийшов царський урядовий указ – циркуляр міністра внутрішніх справ П. Валуєва, який заборонив друкування науково-популярних і релігійних книг українською мовою. Громадівські організації розпускалися або заборонялися.

У 70-ті роки громадівський рух знову відродився, засвідчуючи підйом національно-визвольної боротьби. Провідна роль у діяльності вивчення економіки, історії, географії, фольклору належала радикальним представникам демократично налаштованої інтелігенції – С. Подолинський, О. Терлецький, М. Зібер, М. Павлик, І. Франко, М. Драгоманов. За словами С. Подолинського, всі вони були *українофілами*, «соціальними демократами», пропагували серед народу ідею народної революції. У пошуках реалістичного ідеалу національної соціальної справедливості вони вивчали вчення західноєвропейських мислителів, громадянські традиції у народному побуті та фольклорі, розробляли соціалістичні теорії. У 1876 році за участю імператора Росії Олександра II на особливій нараді у м. Ема (Німеччина) після обговорення питання про українофільську пропаганду М. Драгоманову та

М. Грушевський

І. Франко

П.Чубинському було заборонено проживати в Петербурзькій та Московській губерніях, як і в Україні. Підписано й «Емський указ» із заборонаю ввозити українські книги, друкувати українські переклади, влаштовувати вистави українською мовою. Для поширення ідей, заборонених у Росії, П. Куліш та М. Драгоманов встановили контакти з Галичиною й використовували для цього львівську пресу, зокрема, газету «Правда».

Український історіограф І.Лисяк-Рудницький запропонував свою періодизацію українського культурного ренесансу. За його теорією, три етапи українського відродження вклалися у 130 років – від кінця козацької держави (Гетьманщини) до першої світової війни. Хронологія така: 1– шляхетський (дворянський) тривав 1780–1840 рр., 2– народницький – 1846–1880 рр., 3– модерністський – 1890–1914 рр. На думку Лисяка-Рудницького, характерними рисами *третього, модерністського періоду національно-культурного відродження (кінець 19 – початок 20 століття (перша світова війна), 1890–1914 рр.)* слід вважати політичну активізацію національного руху, набуття великих соціальних і географічних масштабів, формування вимог нової людини із самостійницькими прагненнями, вимог державного суверенітету й нарешті утворення державності. На цьому етапі національно-культурні інтереси охоплюють не тільки інтелігенцію, а й народні верстви. Формуються політичні партії, які очолили національний рух, в програмних документах яких було чітко проголошено *шлях до незалежної української держави* та створення *модерної нації*.

Ю. Бачинський

На суспільно-політичній арені України цього часу з'являються видатні політичні й культурні постаті – І.Франко, М.Грушевський, Ю.Бачинський, М.Міхновський, літературна та публіцистична творчість яких пронизана українською національною ідеєю. На модерний період національного відродження припадає плідний розвиток науки, літератури, драматургії, преси, публіцистики на Західних та Східних українських землях, виховної праці українського театру – виразника національних настроїв та почуттів.

У 1890 році І.Франко та М.Павлик очолили Українсько-руську радикальну партію, формування якої починав М. Драгоманов у 80-ті роки 19 століття. Мета партії – проголошення незалежності України. Тому розгортається боротьба за права та привілеї українців. Передусім, у галузі шкільництва – вимоги відкриття у Галичині українських шкіл та гімназій призвели до появи у 1894 році у Львівському університеті *кафедри історії народів Східної Європи*. Її очолив *М.Грушевський*, започаткувавши викладання історії України.

У 90-ті роки з'являється нове політичне об'єднання – Національно-демократична партія, що прагне об'єднання усього українського народу. У 1895 р. *Ю.Бачинський* у праці «Україна ірредента» обґрунтовує потребу створення незалежної держави – «Україна для себе». Харківський адвокат *М.Міхновський* у 1900 році також публікує брошуру «Самостійна Україна». Ще

в студентські роки він проявив ініціативу заснувати на могилі Шевченка у Каневі таємну організацію «Братство тарасівців», політична програма яких була також самостійна самостійність України. У 1897 р. на основі цієї організації виникла «Українська студентська громада», на яку Міхновський мав великий вплив. Пізніше, під керівництвом В.Антоновича, ця організація переросла у Революційну українську партію (1900) – РУП. Для неї й написав М.Міхновський «Самостійна Україна», вперше опубліковану у Львові. Однак у тогочасному українському суспільстві дедалі все більше входили у свідомість *соціалістичні ідеї*, тому вимоги незалежності видалися багатьом діячам культури неприйнятними.

Під впливом соціалістів, драгоманівців-федералістів та українофілів-культурників у Революційній українській партії відбулися розшарування – більшість перейшла до Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) 1905 р. Водночас консолідуються ліберальні українські партії – в Українську радикально-демократичну партію (УРДП), що стає основою непартійного Товариства українських поступовців (ТУП), що проіснувала до 1917 р. Обидві відхилили ідею самостійності України М.Міхновського. Але у 1902 році частина послідовників Міхновського організувала Українську партію націоналістичного спрямування, для якої він розробив «10 заповідей», опублікованих 1903 році у Львові, де проголошувалося створення самостійної, вільної Української Демократичної Республіки. М.Міхновський створив також проект конституції України як самостійної Соборної держави. Так, Міхновський став засновником організованого українського націоналізму.

М. Міхновський

Художня культура національного відродження. Стилi й напрямки української культури 19-го століття. Історичні дослідження, започаткування етнографії. Наука й освіта.

Образотворче мистецтво й архітектура. Розвиток літературного процесу, розвідки у мовознавстві.

Національний театр і музика

Д. Бантиш-Каменський

З першого етапу українського національно-культурного відродження джерелом усіх оновлень виступають, передусім, історичні традиції. З'являється великий інтерес до історичного минулого, побуту й художніх досягнень українського народу. Виникає рух по вивченню *історії* козацької України, збір історичних матеріалів – літописів, хронік, грамот інших документів, вивчення й написання нотаток, в яких обґрунтовувалося право української старшини на привілеї. На думку І.Кріп'якевича, саме з

історичних розвідок про історію козацтва почалося в останні десятиліття 18 століття життя української національної ідеї. На основі зібраних у першій половині 19 століття матеріалів створюються загальні праці з історії України. Знаковими серед яких, зокрема, була перша політична історія України – анонімна «Історія Русів» (1846), приписана білоруському архітекторові Г.Кониському або О.Безбородьку чи батьку й сину Полетикам. Хоча очевидно для сучасних істориків, що твір вийшов з Новгород-Сіверського патріотичного гуртка 80-90 років 18 століття, пов'язаного з О.Безбородком. Тут був поданий опис історичного розвитку України з найдавніших часів до 2 половини 18 століття, багато уваги приділено Козаччині, Хмельниччині, Гетьманщині. Серед значних історичних праць того часу – «Історія Малої Росії» (ч. 1, 1822) Д.Бантиша-Каменського, «Літопис» Г.Граб'янки, виданий під редакцією Ф.Туманського, який написав також «Землеописание о Малыя России» – по суті першу географічну працю про гетьманську Україну. Серед ентузіастів історичної справи вирізнилися О.Безбородько, В.Рубан, М.Туманський, О.Мартос. Велике значення мала поява праці О.Рігельмана «Літописне повісткування про Малу Росію, її народ і козаків взагалі», робіт «Короткий літопис Малої Росії з 1506 до 1770 р.» В.Рубана (1777), «Короткий опис Малоросії з 1734 до 1776 р» О.Безбородько, «Збірки джерел по історії України» А.Чепи, «Записок про Малоросію, її жителів та виробництва» (1798) Я.Марковича.

«Історія Малої Росії»
Д. Бантиша-Каменського

Я.А. Маркович

Від історії інтерес переходить до життя народу, побуту, звичаїв, традицій, обрядів. Тому у Петербурзі ще 1777 року видається «Опис весільних українських селянських обрядів» Г.Калиновського, розпочинаючи українську етнографію. У 1798 році також виходять «Нотатки про Малоросію» Я.Марковича, яка не мала наукового значення, однак стала своєрідною енциклопедією природи, історії, народної поезії й мови. Саме це видання відкриває собою ряд видань з історії та *етнографії*, які виходять у першій половині 19 століття. Великий внесок в українську етнографію зробив М.Церетелев, який у 1819 році опублікував збірку «Опыт собрания старинных малороссийских песней», де вперше були надруковані українські думи. Згодом видані три збірки народних пісень М.Максимовича, першого ректора Київського університету, видатного дослідника історії, словесності та фольклору «Малоросійські пісні» (1827), «Українські народні пісні» (1834), видані у Москві, а «Збірник українських пісень» – у Києві 1849 року.

Здобутком другого, народницького періоду національно-культурного відродження стало заснування за ініціативи П.Чубинського Південно-Західного відділу Російського географічного товариства у Києві (1873), що сприяло розгортанню наукових досліджень в галузі української мови, історії, етнографії, фольклору. Навколо нього згуртувалися представники художньої еліти – М.Драгоманов, О.Кістяківський, М.Лисенко, розгорнувши науково-пошукову роботу для випуску згодом 7 томної праці «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край» (Спб, 1782–1879). У зв'язку з новою хвилею революційного піднесення в багатьох країнах Європи (Франції, Німеччині, Швейцарії, Польщі, Австро-

М. Драгоманов

М. Лисенко

Угорщині) в інтелігентських колах на новому рівні розвивається вивчення історії українського народу, з'являються нові етнографічні праці та збірки народних пісень. Серед наукових видань того часу особливу увагу заслуговують історичні праці «История Малороссии» М.Маркевича у 5 томах, дослідження М.Костомарова «Богдан Хмельницький», «Руина», «Мазепа и мазеповцы», П.Куліша «Записки о Южной Руси», «Історія України від найдавніших часів». Професор Київського університету В.Антонович очолив історичне товариство Нестора-літописця, ставши автором численних праць з історії, археології, етнографії.

П. Куліш

Поширюються також ідеї німецького філософського ідеалізму й романтизму Ф.Гегеля, Й.Гердера, Ф.Шеллінга, які сприяли виробленню засад національного самоусвідомлення й самовизначення. На цій основі зароджуються ідеї національного визволення народів та створення власної держави.

Поширені у 60-ті роки громадські організації створили мережу недільних шкіл з українською мовою навчання, вели українознавчі дослідження, збирали й публікували зразки народної творчості, вивчали та пропагували історія й етнографію України, склали українсько-російський словник.

Народництво стало джерелом українського *романтизму*, що поєднав західноєвропейські та самобутні українські особливості. В якості художнього напрямку і методу романтизм склався наприкінці 18-початку 19 століть, набув поширення в літературі та мистецтві Європи. Один з його головних ідейних мотивів – антифеодальні настрої та національно-визвольні прагнення. Ставши альтернативою догматики раціоналізму *класицистичного стилю*, романтизм вивів

на перший план духовний світ людини – світ її почуттів, мрій, ілюзій, ідеалів. Романтики втілювали образи надзвичайно сильних, вольових і душевно тонких героїв, які потрапляють у складні не повсякденні ситуації. За ідейним змістом та суспільними ідеалами романтизм поділився на прогресивний та революційний. Саме до останніх належав Т.Шевченко, захоплений ідеями народності, гуманізму, натхнений піднести народну мову, поетизувати народні звичаї, прославити народно-визвольні рухи минулого.

Є. Гребінка

Национальне відродження в літературі викликане творчістю І.Котляревського, автора поеми «Енеїда» - першого твору нової української літератури, написаного народною мовою, створеного на основі знання української історії, фольклору, побуту й національного характеру. З цього часу, українська мова загалом багатіє знахідками й здобутками у прозі, поезії, драматургії, публіцистиці. В основоположника художньої прози - Г.Квітки-Основ'яненка, автора антикріпосницьких роману «Пан Халявський, повістей «Українські дипломати», «Життя і пригоди Петра Столбикова», витриманих у психологічних та сентиментальних настроях «Маруся», «Сердешна Оксана», «Сватання на Гончарівці». Разом з ним в літературу входять поети-романтики Є.Гребінка, М.Костомаров,

М. Шашкевич

А.Метлинський, М.Шашкевич, Т.Шевченко, у творах яких головним стає духовне життя людини, героями яких обираються мужні захисники вітчизни козаки, народні виразники дум і прагнень патріотичного духу - кобзарі.

М. Костомаров

Саме романтики визнали українську мову головним чинником розвитку національної культури. Розвиткові романтичного стилю в українській літературі сприяла діяльність Є.Гребінки, який наслідуючи літературні й фольклорні традиції, відродив жанр байки, де викривав соціальні проблеми, оспівуючи гуманістичні риси людини – працьовитість, доброту.

Серед поетизованих перекладів про минуле особливо привертає поема «Богдан» (1843). До цього періоду відноситься також поява «Граматики малоросійського наречія» (1818) О.Павловського, що започаткувала дослідження в українському мовознавстві, ставши першою граматиною живої української мови.

Основою єдності української національної культури виступила *українська літературна мова*, впровадженню якої сприяли численні наукові та мовознавчі праці, навчальні посібники з історії, граматики української мови, авторами котрих були О.Потебня, П.Житецький, А.Кримський. У 40–80 роки особлива увага приділялась *науковому мовознавству*. Вийшли друком «Словарь малорусского или юго-восточного языка» П.Білецького-Носенка та «Опыт южнорусского словаря» К.Шейковського. Видатний філолог О.Потебня досліджував методологічні проблеми мови та літератури, створив нову психологічно-порівняльну школу в мовознавстві. Його праці «Думка і мова», «Замітки про малоруське наріччя» (1870), «Мова і народність» (1895) на втратили актуальності досі. Важливим стало і вчення про націю й національну ідею О.Потебні, в якому наголошувалося на необхідності знання мови для звідомлення національної належності.

«Кобзар» Т.Г. Шевченка

«Нарцис та нимфа Ехо»
Т.Г. Шевченко

«До Основ'яненка», «Гамалія», «Іван Підкова», низка поезій, присвячених Б.Хмельницькому -

Леся Українка

Втіленням духу національного відродження стала *поетична творчість Т.Г.Шевченка*, який реалістично відобразив життя і побут українського народу, висловив мрії та сподівання, повернув з небуття історичну пам'ять українців. Вихід у світ «Кобзаря» (1840), героїко-романтична поеми «Гайдамаки» (1841), збірки «Три літа» (1843-45) вивели Шевченка до вершин літератури. Поеми «Тарасова ніч», «На вічну пам'ять Котляревському», «Розрита могила», «Стоїть в селі Суботові», «Даби-то ти Богдане п'яний», «Великий льох» - проникнуті ідеями соціального і національного визволення України. Народна революція та побудова Соборної Української держави на основах федералізму та єднання слов'янських народів, їх братання, рівноправ'я, на засадах панслов'янізму, утвердження української мови культури й історії – були мріями Шевченка, ознаками його світогляду.

«Козак на коні» Т.Г. Шевченко

Творчість Шевченка мала великий вплив на літературну діяльність українських поетів та прозаїків того часу, серед яких – Л.Глібов, А.Свидницький,

С.Руданський. *Демократичний напрям* в літературі утворили Марко Вовчок, М.Коцюбинський, Панас Мирний, І.Нечуй-Левицький, І.Франко, Леся Українка.

Видатним *етнографом-фольклористом та літературознавцем* увійшов в історію української духовної культури *М.Драгоманов*. Його праці «Історичні пісні малоруського народу» в співавторстві (1874-5), «Малоруські народні перекази і оповідання» (1876), «Нові українські пісні про громадські справи. 1764-1880»(1881), «Політичні пісні українського народу 18-19 ст.»(1883-1885) – пам'ятки народної творчості. Прагнення обґрунтувати пріоритет загальнолюдських гуманістичних та естетичних цінностей засвідчує його праця «Чудацькі думки про українську національну справу»(1891).Його публіцистичні статті та історичні дослідження «Шевченко, українофіли і соціалізм», «Неполітична політика», «Неправда не просвіта», «Довгі вуха нової гри» – обстоювали ідею політичної й національної автономії України, республікансько-демократичного устрою самостійної української держави, вищим представницьким органом якої бачив державний або земський собор з двох палат – державної думи, обраної округами, та Союзної думи, обраної обласними думами.

У *модерністський період* в літературі відбувається поступовий занепад романтичного стилю й внаслідок зростання інтересу до соціальної проблематики в суспільному житті, а також впливу філософських ідей *гегельянства* та *позитивізму* стверджується *реалістичний напрям*. Одним з перших реалістів був І.Нечуй-Левицький (1838–1918), який створив новаторські прозаїчні форми, надав панораму соціального життя, чудові пейзажні замальовки, яскраві реалістичні характери людей з народу, підкресливши волелюбність, непримиренність до несправедливості, зла, самодостатність українського менталітету. Його повісті «Микола Джеря», «Бурлачка», «Кайдашева сім'я», «Над Чорним море», роман «Хмари» повертали до проблем інтелігенції, формування «нової людини», вражали філософською глибиною й тонким ліризмом, поетичністю й публіцистичністю. Панас Мирний, навпаки, у своїй творчості – романи «Хіба ревуть воли, як ясла повні», «П'яниця», «Лихі люди», «Повія» виявляв тонкий психологізм у розкритті людини, вплив на неї соціальної несправедливості.

Б. Грінченко

Окремої уваги заслуговує реалістичні тенденції в творчості І.Франка, Лесі Українки, Б.Грінченка.

На межі 19–20 століть поруч з реалізмом стверджується і новий художній стиль і метод – *модернізм*. Його прихильник виступали проти звернення до реалістичних побутових описів, деталізації робітничої тематики, проголосивши аполітичне гасло «чистого» мистецтва. Опорою модернізму слугували психологізм, який давав можливість зосередитися на внутрішньому стані людини та суб'єктивних враженнях. Найяскравіше це простежується у *неоромантиці*. Зокрема, у М.Коцюбинського та Лесі Українки, у творах яких реальне переходить в уявне, зливаються міфічне та дійсне, свідоме й підсвідоме, контрастно поєднуються протилежності ідеального та похмурого дійсного. Еволюція творчості М.Коцюбинського зробила його представником літературного українського *імпресіонізму*. Унікальний ефект

М. Коцюбинський

єдності словесних, музичних і кольорових асоціацій принесли світове визнання його новелам «Лялечка», «Цвіт яблуні», «Інтермецо», «Сон», «На острові», повісті-баладі «Тіні забутих предків».

В. Стефанік

Захоплення модернізмом у поезії позначилося на творчості Миколи Вороного, Григорія Чупринки, Олександра Олеся, групи західноукраїнських поетів групи «молодомузівців» (П.Карманський, Б.Лепкий, В.Пачовський, С.Твердохліб, М.Яцків).

Новаторська форма зображення життя українського селянства властива творам А.Тесленка, імпресіоніста С.Васильченка, В.Стефаніка, Л.Мартовича, М.Черемшини. Найвидатнішою письменницею цього напрямку в Буковині стає О.Кобилянська, авторка соціально-психологічної повісті «Земля».

Прибічником соціалістичних ідеалів та федерального договору з імперським центром, комуністом за світоглядом був український письменник початку 20 століття В.Винниченко (1880–1951).

Важливим було і започаткування *національного книговидавництва й преси* – альманахів, збірників: «Ластівка» альманах українською мовою, виданий у Петербурзі Є.Гребінкою, де вперше були опубліковані твори Т.Шевченка, І. Котляревського, В.Забіли, О.Афанасьєва-Чужбинського. Також і «Український альманах» (1831), «Утренняя звезда» (1838), «Запорожская старина» (1833–1838), «Украинский сборник» (1838–1841), на сторінках яких друкувалися твори Котляревського, Гулака-Артемовського, народні пісні, історичні перекази, українські думи. У Західній Україні риси нової літератури формують члени «Руської трійці» Г.Шашкевич, І.Василевич, Я.Головацький, які видавали

альманах «Русалка Дністровая», де поетизувалися народні герої Довбиш, Бойчук, Морозенко, гайдамаки.

Після розгрому Кирило-Мефодіївського братства, центр його перенісся до Петербургу, де після заслання жили Шевченко, Костомаров, Куліш та Белозерський. Тут на кошти поміщиків В.Тарновського та Г.Галагана відкрито українську друкарню й розпочалося систематичне видання творів видатних українських письменників – І.Котляревського, Т.Шевченка, П.Куліша, Марка Вовчка, Г.Квітки-Основ'яненка. У 1861–1862 рр. видавався щомісячний журнал українською мовою «Основа», редактором якого був В.Білозерський. В низці

Фрагмент з п'єси «Москаль чарівник»

статей розкривалися проблеми українського світогляду, Костомаров виклав концепцію «Двох руських народностей», «окремішності української культури і світогляду». Відзначав такі риси ментальності українців: сильно розвинений індивідуалізм, глибоку релігійність і демократизм, прагнення свободи, зневагу сильної влади.

Важливим фактором національно-культурного українського відродження став *світський театр*, перехід до якого від

духовного до світського відчувається у трагікомедія Ф.Прокоповича та Ю.Щербацького наприкінці 18-початку 19 століть. Новий тип театру пов'язаний з діяльністю кріпацького театру, що став містком від шкільної драми до світського театру. Найвідомішим був театр Трощинського в с. Кобинці на Полтавщині, який здобув славу «нових Афін». Не менш популярними були трупи акторів-кріпаків поміщика Гавриленка в с. Озерки на Полтавщині, к с. Качанівка Чернігівської губернії. Театральні трупи з'являються на Харківщині,

С. Гулак-Артемівський

в Ніжині, Одесі, Києві. Підвалини ж професіонального театр закладалися на Полтавщині й Харківщині, де у 1808 році директором, режисером і актором харківського театру стає – Г.Квітка-Основ'яненко, в трупі якого працюватимуть М.Щепкін, Т.Пряженковська. Полтавський театр очолив І.Котляревський, з ініціативи якого М.Щепкін був викуплений з кріпацтва. Він здійснив перехід від класичної манер гри до сценічного реалізму, ставши першим виконавцем ролей Виборного у «Наталці Полтавці», Чупруна у «Москалі чарівнику». Його справу продовжили К.Соленик, що працював на сценах театрів Одеси, Києва, Харкова, Полтави, І.Дрейсіг, талановитий виконавець ролей

Виборного, Шельменка, талановитий оперний співак і композитор С.Гулак-Артемівський (1813–1873). В 60-х роках «Артистичне товариство» в Єлісаветграді вперше в Україні поставило п'єсу Шевченка «Назар Стодоля», а в 70-ті роки – оперу Гулака-Артемівського «Запорожець за Дунаєм». У Києві

діяв аматорський театр, де почалася діяльність класика української професійної музики М.В.Лисенка (1842–1912) і драматурга М.Старицького(1840–1904). У Єлісаветграді за ініціативи М.Кропивницького було створено професійний театр, до трупи якого увійшли зірки сцени – М.Садовський (Тобілевич), М.Заньковецька (Адасовська), О.Вірина (Колтановська). Слухачів оперних сцен Європи й Америки вражали сестри Соломія та Ганна Крушельницькі, які співали партії в класичних і романтичних зарубіжних операх.

М.Кропивницький

В модерністський період саме професійний український театр відіграв важливу роль у поглибленні національного відродження. М.Кропивницький, режисер, актор і драматург, продовжував розвивати традицію етнографічної драми у виставах «Дай серцю вол, заведе в неволю», «Доки сонце зійде, роса очі виїсть», «Дві сім'ї», «Олеся», «Титарівна». Плідно працював і М.Старицький, автор драматичних творів «Циганка Аза», «Ой, не ходи Грицю», «Не судилося», «За двома зайцями». На новий шлях вивів українську драматургію І.Карпенко-Карий (Тобілевич), автор драматичних вистав на соціальну, історичну та філософсько-інтелектуальну проблематику – «Безталанна», «Суєта», «Мартин Боруля», «Сто тисяч», «Сава Чалий». В розвитку українського професійного театру того часу взяла участь плеяда видатних акторів – М.Садовський, М. Саксаганський, М.Кропивницький, І.Тобілевич, М.Заньковецька, Л.Лінецька, Г.Борисоглібська. В 1907 році М.Садовський у Троїцькому народному будинку заснував перший *український стаціонарний театр*, де виступала М.Заньковецька. В репертуарі театру в переважали п'єси І.Франка, Лесі Українки, Г.Ібсена.

М. Заньковецька

Бібліотека Ослоніньських

В контексті національно-культурного відродження звільняється від чужих впливів *архітектура*, стверджуючи стильову самобутність. Панівну позицію продовжували займати *класичні будови*. Але на початку 19 століття на зміну прийшов стиль *ампір*. Хоча він поступається місця - при розбудові малих форм, провінційних палат, галерей - національним будівничим традиціям. Серед видатних українських архітекторів того часу – А.Меленський, впродовж 30 років головний архітектор Києва, який збудував корпус духовної академії Миколаївську церкву-ротонду на Аскольдовій могилі, будинок першого міського театру. На Харківщині й Херсонщині працював П.Ярославський. За проектом професора Київського університету

О.Беретті було побудовано головний корпус університету (1827–1842). У 30-ті роки у Львові було побудовано бібліотеку Оссолінських, Львівську ратушу (1824–1835), Народний дім (1851–1864). Національне *церковне будівництво* на початку 19 століття тимчасово припинилося, бо синод Російської православної церкви заборонив будувати церкви українського типу. Останньою церквою в архітектурі якої простежуються українські традиції, став троїцький собор

Оперний театр в Одесі

Мотронинського монастиря поблизу Чигирина (1801). Українську традицію також змінює у побудові церков стилю ампір, пізніше пізній візантійський стиль.

Серед архітектурних споруд 60-80 років 19 століття – цінні мистецьким вирішенням оперні театри в Одесі (арх. Ф.Фельнер і Г.Гельмер, 1884–87), у Києві (арх. В.Шребер, 1897–1901), у Львові (арх. З.Горголевський, 1894–99), будинок Нової біржі в Одесі (арх. О.Бернардацці, 1894–1899), будинок Львівського політехнічного інституту (арх.

Ю. Захарович, 1873–1877).

На початку 20 століття в архітектурі популярності набуває стиль *модерн* (з франц. – новий, сучасний). Тут його характерними рисами стають асиметричність планування, використання залізних конструкцій, металічних оздоблювальних матеріалів (прикрас злитого заліза), ламаних ліній, вишуканих прикрас стилізуванням готичних елементів (хімер, архітектурної ліпнини й скульптури). До таких споруд належить

Львівський політехнічний інститут

Бессарабський ринок у Києві (1910, арх. Г.Гай), Будинок з химерами В.Городецького (1902–1903), Будинок Полтавського земства (арх. В.Кричевський).

Будинок з химерами

Українська *скульптура* кінця 18-першої половини 19 століття розвивалася під впливом *класицизму*.

Найталановитіші скульптори українського походження прославилися на ниві російського мистецтва, зокрема, І.Мартос (1754–1835) з Чергнігівщини, став професором, а згодом ректором Петербурзької академії мистецтв, створивши чимало робіт у мармурі, бронзі, в

тому числі, пам'ятники Мініну й Пожарському у Москві (1804–1818), А.Рішел'є в Одесі (1823–1828). У Києві 1835 року на березі Дніпра за проектом

В.Демут-Малиновського й архітектора К.Тона споруджено пам'ятник князю Володимиру Великому, виконавцем скульптури став російський майстер німецького походження П.Клодт. Основоположниками національної *реалістичної школи* в скульптурі стали Л.Позен, який працював в малих формах («Кобзар», «Шинкар», «Переселенці», «Оранка на Україні») та І.Забіла – розробляв принципи скульптурного портрету (мармуровий портрет Т.Шевченка, Пам'ятник М.Гоголю в Ніжині). В цей час скульптором М.Мікешиним створюється і відомий пам'ятник Б.Хмельницькому в Києві (1879–1888). На початку 20 століття європейську славу здобули М.Паращук та А.Попель, які створили у Львові пам'ятник Адаму Міцкевичу та скульптурні портрети І.Франку, Ю.В.Стефанику, М.Лисенку, С.Людкевичу. Найславетнішим скульптором того часу був О.Архипенко, творчість якого – яскрава сторінка українського модернізму (станкова робота «Людська постать», 1914). В діаспорі він увінчав в скульптурному портреті Т.Шевченка, І.Франка, інших видатних діячів України.

Пам'ятник Б.Хмельницькому в Києві

«Катерина» Т. Шевченка

Неоціненний внесок в *образотворче мистецтво* зробили *Т.Шевченко* та його послідовники – Л.Жемчужников, К.Трутовський. Талант Т.Шевченка яскраво виявився у станковому живописі, графіці, монументально-декоративному розписі та скульптурі. Досконало він володів технікою акварелі, олії, офорту, малюнку олівцем і пером. Шевченко – автор понад 1 тисячі творів живопису, хоча збереглося понад 165 робіт, в тому числі, декоративно-монументальних розписів та скульптур. Його манера – художній реалізм, завдяки якій він втілював справжнє життя і побут селянства («На пасіці», 1843, «Селянська родина», 1843), У 1844 році

вийшов перший випуск серії офортів «Живописна Україна», яку художник задумав періодичним виданням про побут, історію, звичаї, природу, історичні пам'ятки. Його знаменита «Катерина» 1842 р. написана в стилі народних картин, де кожний елемент зображення є символом. Центральна постать картини уособлює Україну, дуб – її силу та непокору. Хоча відчувається у манері картини й романтичний настрій та засоби виразу. Провідним жанром живописної творчості Шевченка був портрет, в якому він створив близько 130 робіт. У 1860 році за серію офортів за творами К.Брюлова й автопортрети Т.Шевченка був удостоєний звання академіка гравіювання. В живопису стверджується *реалістичний напрям*, який найвиразніше втілювався у

«Селянська родина» Т. Шевченка

жанрі *пейзажу*. Серед українських пейзажистів вирізнялися В.Орловський, С.Світославський, П.Левченко. Талановите поєднання реалізму з народними традиціями вдалося у пейзажній творчості С.Васильківського – «Козача левада» (1893), «Дніпровські плавні»(1896), «По Донцю»(1901). Його монументальна композиція «Чумацький Ромоданівський шлях», «Вибори полковника Мартина

«Дівчина в червоному капелюшку» О. Мурашко

Пушкаря», «Козак Голота». Над розробкою національної історичної та побутової тематики активно працювали І.Їжакевич, О.Мурашко. Останній надавав перевагу неоромантичній та імпресіоністичній манерам живопису в роботах «Похорон кошового», «Портрет Н.А.Некрасової», «Дівчина в червоному капелюшку». Видатними майстрами пейзажного, жанрового й портретного живопису стали І.Труш, О.Новаківський, Ф. і В. Кричевські.

Початок 20 століття представлений видатними художниками, які плідно працювали в галузі модерністського живопису й скульптури – К.Малевиц, *футуристи* брати Бурлюки. В експресіоністичному напрямі працювали українські художники світового рівня О.Богомазов (малюнок «Львівська вулиця у Киві», 1914), Г.Нарбут («Алегорія на зруйнування Рейнського собору», 1914).

На першу половину 19 століття припадає зародження *національної музики*. Виходять у світ перші *збірки народних пісень* – «Українські мелодії» (1831) М.Маркевича, «Пісні польські й руські галицького народу» у двох томах (1833) В.Залевського, «Голоси українських пісень», зібрана та видана М.Максимовичем.

У 1863 році вперше опублікованим був вірш *П.Чубинського* «Ще не вмерла Україна» з нотами композитора *М.Вербицького* (1815-1870).3 проголошенням Української

П. Чубринський

Народної республіки у 1917 році ця пісня стала *українським національним гімном*. Твір було заборонено друкувати й виконувати. Такий же резонанс викликали й музичні обробки «Заповіту» Шевченка, «Не пора» І.Франка, «Я русин был, есть и буду» О.Духновича, які зробили композитори *М.Лисенко*, який створив «Молитву за Україну» («Боже, великий, єдиний, нам Україну храни»), *М.Аркас*, *Д.Січинський*.

Ідея національного відродження вплинула на музику, сприявши появі першої *професійної української опери*, створеної на основі народнопісенних традицій – «Запорожець за Дунаєм» (1862) *С.Тулака-Артемовського* (1813–1873). На розробці образної, жанрової та інтонаційної основи народного мелосу народжується жанр *професійної української симфонії*, великий внесок в який

здійснили композитори *П.Ніщинський* (1832–1896), *П.Сокальський* (1832–1887), М.Аркас (1852–1909). Вони ж були авторами оперних та вокально-інструментальних творів, музики до сценічних вистав на народні, героїко-історичні та побутові сюжети за творами Т.Шевченка й М.Гоголя – з’являються «Мазепа», «Майська ніч», «Облога Дубна» П.Сокальського, музична картина «Вечорниці» до драми Т.Шевченка «Назар Стодоля» П.Ніщинського, опера «Катерина» М.Аркаса, музичні твори на вірші Т.Шевченка *О.Нижанківського* (1863–1919).

Однак *світове визнання української музики* починається з творчістю *М.В.Лисенка* (1842–1912), видатного композитора, піаніста, диригента, педагога й громадського діяча. Класикою національного оперного театру стала його опери «Тарас Бульба», «Різдвяна ніч», «Наталка Полтавка», «Утоплена», вокальні твори «Музика до «Кобзаря» Т.Шевченка», романс на вірші І.Франка, Лесі Українки, М.Старицького. Теоретичні праці заклали основи української музичної фольклористики. Талановитими продовжувачами класичних та реалістичних тенденцій творчості Лисенка стали композитори *К.Стеценко* (1882–1922), *Я.Степовий*, *М.Леонтович* (1877–1921), *С.Людкевич* (1879–1979), вокально-інструментальний та хоровий доробок яких став яскравою сторінкою національної музичної класики. Міжнародне визнання здобуває хор *О.Кошиця*, який вперше виконує твори А.Веделя.

Активізації музичного життя сприяє відкриття у Києві 1904 р. музично-драматичної школи, яку очолив М.Лисенко, яку у 1913 році реорганізовано в консерваторію. У Львові в 1903 р. відкрито перший музичний інститут, якому в 1907 р. присвоєно ім’я М.Лисенка,

Велику роль у започаткуванні українського національно-культурного відродження відіграло відкриття у 30-ті роки 19 століття перших *університетів*. Таким був Харківський університет, створений на приватні кошти харківської громадськості, та за ініціативи В.Каразіна, ім’я якого можна ставити поруч з іменами Г.Сковороди, В.Капніста, Г.Полетики, І.Котляревського, Г.Квітки-Основ’яненка. Офіційне відкриття відбулося у 1841 р, першим ректором став відомий того часу письменник П. Гулак-Артемівський. Статут університету передбачав відкриття *наукових товариств, досліджень з точних та філологічних наук*, друк періодичних і наукових видань. Також і широку автономію на зразок західноєвропейських університетів. Серед кращих наукових сил – викладач філософії Й.Шад, автор лекцій та праці «Теорія нації», співзвучної з вітчизняними філософськими традиціями та роботами інших теоретиків українського відродження, який створив школу та мав вплив на формування свідомості молоді. Серед професури університету був історик та письменник-романтик М.Костомаров, автор фундаментальних праць з історії України доби козаччини, історичних драм і повістей «Сава Чалий», «Переяславська ніч». А також і А.Метлинський, автор зірки «Думки і пісні та ще дещо». У зв’язку з діяльністю у 60-ті роки 19 століття громадських організацій, було створено мережу недільних шкіл з українською мовою навчання.

В межах національно-культурного руху великого значення набула *філософія*. На початку 19 століття зростає зацікавленість дворянської інтелігенції, стурбованої національною ідеєю, німецькою класичною філософією. Так, наприклад, П.Лодій, професор філософії Львівського університету пише підручник з логіки на кшталт робіт І.Канта – «Логічні настанови» (1815), де ввів українську термінологію, близьку до народної мови. Філософськими проблемами захопилися М.Поветика, що написав французькою мовою та видав у Галле (Німеччина) антропологічну працю «Філософські проблеми про людину і її відношення і призначення». Важливим чинником формування світогляду інтелігенції стали роботи С.Гогоцького (1813–1889) – професора Київської духовної академії та Київського університету, який зробив аналіз філософських систем І.Канта та Г.Ф.Гегеля. Він став автором «Філософського лексикону» в 4 томах – одного з перших філософських словників у Росії. Видатним представником напряму філософії серця в Україні того часу став професор Київської духовної академії, пізніше Московського університету – П.Юркевич (1826-1876). Специфіка українського світобачення, характерні ознаки національного світогляду й психології – питання, осмислені в його працях. Християнське вчення про серце як основу людської істини і духовно-моральне джерело душевної діяльності він виклав у праці «Серце та його значення в духовному житті людини, за вченням слова Божого». Філософські концепції 19 століття А.Спіра, К.Ганкевича, І.Федоровича позначилися на усіх сферах української культури – літературі, поезії, театрі, музиці.

Наукові знання плідно розвивалися і в модерністський період національного відродження. Так, професор Харківського університету О.Ляпунов сформулював загальну теорію сталості руху, написав ряд праць з теорії ймовірності. Засновником сучасної фізичної хімії став також професор Харківського університету М.Бекетов, роботи якого стали фундаментом нової науки – металометрії. Фізик-експериментатор І.Пулюй відкрив рентгенівське випромінювання. З'являється феномен жінки-математика С.Ковалевська – авторки відомих праць у галузі математичного аналізу (диференціальні рівняння й аналітичні функції), механіки (обертання твердого тіла навколо нерухомої точки) та астрономії (про форму кілець Сатурна). Суттєвий внесок у розвиток біологічної науки зробив професор Одеського університету І.Мечников, основоположник імунології та мікробіології, який створив першу в Україні й другу у світі бактеріологічну станцію.

В гуманітарних науках помітна роль належала роботам з історії української літератури, мови, фольклору П.Житецького – «Очерк звуковой истории малорусского наречия», «Очерк литературной истории малорусского наречия в 17 веке». Видатним мовознавцем був професор Харківського університету О.Потебня.

Питання для самоконтролю

1. Які політичні події кінця 18-початку 20 століття сприяли процесу українського національно-культурного відродження?

2. Яку періодизацію українського національно-культурного відродження дають Р.Шпорлюк та І. Лисяк-Рудницький?
3. В чому полягала суть народництва?
4. Хто такі українофіли ? І що таке панслов'янizm?
5. Що ви знаєте про діяльність Кирило-Мефодіївського братства?
6. Хто з представників української духовної еліти розробляв ідею «самостійності» України, в яких роботах?
7. Які стильові напрями виникли в контексті різних періодів українського національно-культурного відродження?
8. Чим характеризувався романтичний напрям в українській літературі, поезії, скульптурі, архітектурі, образотворчому мистецтві, театрі й музиці цього часу?
9. Коли і в яких видах українського мистецтва найбільш яскраво виявляється реалістичний напрям?
10. Що таке модернізм у мистецтві? Коли він з'являється, якими рисами характеризується?
11. Кого з митців можна вважати представником імпресіонізму в українській культурі?
12. Кого з українських митців-експресіоністів ви знаєте? Назвіть їх твори
13. Хто з українських художників талановито опрацював в межах культурного відродження футуристичну манеру в живописі?
14. Яке втілення знайшов стиль ампір в мистецтві українського національно-культурного відродження?
15. Як розвивалась наука й освіта в часи українського національно-культурного відродження?

Рекомендована література

1. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації 19-20 століть. – К., 1996
2. Грицак Я. Українське національне відродження: Тяглисть і перервність традицій // Зустрічі. -1991. - Вип. 2.- С.21-29
3. Грушевський М.С. Ілюстрована історія України.- К., 1990
4. Забужко О. Філософія національної ідеї: Україна і Європа // Зустрічі.- 1991.- Вип. 2.- С.93-101
5. Дорошенко Д. Нарис історії України. – К., 1991.- т.2
6. Кирчів Р.Г. Етнографічно-фольклорна діяльність «Руської трійці».- К.,1990
7. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – К.,1994.- Т.1.- С.41-44.
8. Попович М.В. Нарис історії культури України. - К.,1996
9. «Руська трійця» в історії суспільного руху і культури України. –К.,1987
10. Семчишин М. Тисяча років української культури. – К.,1998
11. Сергієчко Г.Я. Шевченко і Кирило-Мефодіївське братство. – К.,1983
- Штрихи до наукового портрета М.Драгоманова. – К.,1991
12. Шпорлюк Р. Українське національне відродження в контексті європейської історії кінця 18- початку 20 століть // Україна. Наука. Культура. – К.,1991. –Вип. 25

ЛЕКЦІЯ 8
КУЛЬТУРА УКРАЇНИ У ХХ СТОЛІТТІ

1. *Передумови розвитку української культури ХХ століття.*
2. *Українська культура у часи відновлення державності та боротьби за національну незалежність*
3. *Культура України за доби тоталітаризму. Діячі української культури в еміграції.*
4. *Українська культура другої половини ХХ - початку ХХІ століть*

Основні поняття:

Символізм – естетико-філософська основа модерну, виникнувши в якості мистецької течії у 80 роки 19 століття, орієнтував на глибинні потаємні смисли буття, на розмежування сутнісного із зовнішнім, чуттєвого сприймання із розумовим, змішування яких постає загадковими шифрами позачасових ідей, осягнених лише інтуїтивно

Український символізм – напрям в українському мистецтві початку 20 століття, який попри програмний песимізм та містику, виявляє «поетичний еретизм», переборюючи відчуття безнадії та відчаю

Футуризм – художній напрямок авангардного європейського мистецтва, пройнятий «динамічним духом промисловості й техніки», естетизації урбаністики, механічних приладів, а звідси й прагненням заперечення усіх традиційних естетичних, етичних та соціальних норм, які заважають технічному прогресу, в тому числі, академічної міфологічності, сентиментальної оповідальності, імпресіоністичної емоційності, символічного містицизму

Кубізм – стиль у модерному мистецтві, концептуально заснований на створенні нових предметів, незрівняних з дійсними, на переважанні геометричних форм у прагненні передачі просторової структури речей та одночасному виявленні кризь зовнішню сутностей різного порядку

Експресіонізм – походить від латинського слова «експресіо» – вираз, авангардна мистецька течія, що сформувалася в атмосфері першої світової війни у Німеччині та мала на меті замінити зображення дійсності композиціями, зосередженими на індивідуальному духовному світі людини

Пролеткульт – творча спілка 20 років ХХ століття, що поєднувала радянських митців на основі прагнення втілити у творчості принципів масовості й народної простоти «пролетарської культури», відкидаючи традиції буржуазної культури минулого

Конструктивізм – авангардний напрямок в живопису та архітектурі першої половини 20 століття, замість відповідності критерію прекрасного сконцентрований на підвищенні раціонально-конструктивного начала аж до прагматичної простоти, на виправданні безпосередньої корисності й жорсткої функціональності кожного елементу у побудові цілого

Соцреалізм – пануючий художній стиль у мистецтві СРСР, що спрямовував на втілення принципів народності, партійності мистецтва, на реалістичне зображення радості трудових буднів радянських людей, поетику соціалістичних перетворень, героїку боротьби з загарбниками та ентузіазм побудови щасливого комуністичного майбутнього

Український авангард – термін введений паризьким мистецтвознавцем А.Наковим у зв'язку з виставкою «Тет лінз Дрім» у Лондоні 1972 року, де були представлені роботи відомих митців, вихованих на європейській культурі та пов'язаних з національною традицією, які відзначалися величезною емоційною силою колористики, ліричною пластикою й декоративністю, ритмічною цілісністю

Неокласицизм – художній напрям в українському мистецтві початку 20 століття, естетична програма якого потребувала строгості та гармонійної довершеності форм, наслідування класичних зразків, з іншого боку, позбавлення сентименталізму і поверховості, протистояння ідейній платформі «*Пролеткульту*» – профанації літератури у закликах масовості, пролетаризації, заперечення культурної класичної спадщини

Передумови розвитку української культури XX століття. Періодизація культурного процесу

XX століття знаменне радикальними змінами у житті України. Відповідно, в культурному розвитку можна умовно виокремити п'ять етапів. *Перший* – починається з 1905 по 1917 рр.. На нього припадають *революційні події 1905–1907 рр. (Перша російська революція), події Першої світової війни та революції 1917 року.*

Педагогічний музей, де проводились засідання Центральної Ради

Переломним моментом у свідомості українців стає 14 березня 1917 р., коли в Києві офіційно проголошують про падіння монархії та встановлення нового уряду. *17 березня 1917 р.* в Києві зібрався *український національний конгрес*, в якому взяли участь представники партій, наукових, освітянських, кооперативних, студентських та інших українських

організацій. На конгресі було сформовано український парламент – Центральну Раду, яку очолив М.Грушевський. Генеральним секретарем став відомий письменник В.Винниченко. Четвертий універсал Центральної Ради проголосив самостійність Української Народної Республіки, визнаної державами Антанти. З моменту утворення Центральної Ради розвиток української культури набув державної підтримки.

Другий етап розвитку культури 20 століття – (1917–1930). Демократичні перетворення 1917 р. сприяли бурхливому характеру нового етапу національного культурного відродження. Хоча його поступ було припинено *сталінським тоталітаризмом на третьому етапі – (1930–1956).* Своєрідно відбилися на розвитку культури події *Другої світової війни 1941–1945 рр. – війни з німецьким нацизмом.* Після визволення Європи від фашизму, з початком післявоєнної розбудови та розвінчанням культу особи Сталіна почався *четвертий етап – стихійного громадянського опору комуністичному режимові засобами культури й мистецтва (1956–1987).* З 1987 р. починається культурне оновлення, викликане новою хвилею радикальних соціально-політичних змін в СРСР. *Це останній, п'ятий етап* в розвитку культури сучасної України на межі початку 21 століття.

Перший універсал ЦР

Національне відродження першої третини 20 століття продовжило процеси, започатковані проголошенням державності 1917 року. *У першому Універсалі (23 липня 1917 року) Центральної Ради* визначено сутність національного відродження – «Віднині самі творитимемо наше життя». Створювалася духовна атмосфера в умовах проголошеної суверенною державою рівності українського народу з народами, що жили на території України.

Українська культура у часи відновленої державності та в боротьбі за національну незалежність

Розвиток української культури *на початку 20 століття* визначався потребою довершення національної державної суверенності. Фундаментом єдності української культури в даний період, всупереч політичним чинникам, спрямованим на роз'єднання, виконали традиції, звичаї, фольклор. Значною об'єднуючою силою продовжувало бути орієнтування на головний осередок культурного життя в Україні – сільську громаду, з рівними представницькими та виборчими правами кожного. Як відзначав історик М.Брайчевський, головною тенденцією культурної цілісності українського суспільства був «демократизм усіх державних інституцій, створених нашим народом» та прагнення республіканського конституційного устрою, починаючи від часів Київської Русі та правління Романа Мстиславовича до козацької доби.

Вимоги національної самостійності та національно-культурного відродження висувалися видатними діячами початку 20 століття – І.Франком, М.Грушевським, Б.Грінченком, М.Міхновським. Культура України мала зберігати етнічну самобутність, знайти нових форм самореалізації людини, близьких сучасній європейській культурі.

Натхнений ідеями національно-культурного відродження, *питання автономного українського історико-культурного та літературного процесу* досліджує М.Грушевський, розробляючи думки про виключність української історії, необхідний зв'язок з Європою, усвідомлення різності розвитку російської та української націй. Д.Яворницький здійснює капітальне *вивчення історії* Запорізької січі, Наукове товариство ім. Шевченка до 1917 року випускає понад 100 томів «Наукових записок», 35 томів «Етнографічного збірника».

О. Кобилянська

Тенденції русифікації набули жорстких форм з початком Першої світової війни. Нова хвиля заборон на мову, арешти і заслання української інтелігенції. До 1917 року не було жодної школи з українською мовою навчання.

Прагнення європеїзації визначило *нові тенденції в українському мистецтві*, втілені у *модерністських стилевих пошуках*

митців – в напрямі стилістичних засобів *символізму, імпресіонізму, романтизму, неоромантизму, неореалізму, кубізму, експресіонізму, футуризму*. Такими стали - *нова школа української літератури*, представлена творами О.Кобилянської, М.Коцюбинського, В.Стефаника, які намагалися по-сучасному розповісти про народне життя. Відповіддю на революційні події 1905 року стали «Моїсей» І.Франка, повість «Фата моргана» М.Коцюбинського, теми революції торкаються твори Лесі Українки

Картина М. Бойчука

«Осінь казка», «Пісня про волю», «В катакомбах».

Новаторські мотиви у живопису та графіці визначили майстри з європейською освітою – О.Мурашко, О.Новаківський, П.Ковжун, І.Труш, М.Сосенко, М.Бойчук. В театрі ставилися вистави за творами О.Олеся, В.Винниченка, в яких без сумніву відчувалися *впливи європейського авангарду*.

Картина М. Бойчука

Прагнення *цивілізаційного приєднання* до Європи стали відчутними і в *науці й техніці* України початку 20 століття, де здійснилося чимало відкриттів світового значення. Так, у 1909 році Київське Товариство повітроплавання, де активно працював І.Сікорський, запропонувало ідею важкої авіації та проект одного з перших у світі гелікоптерів (1910). Брати А. та Є.Кас'яненки з Черкас у 1911–1913 рр. збудували перший у світі літак широкого використання. Видатний винахідник Ю.Кондратюк опрацьовував теоретичні й практичні питання можливості розвідки космосу – у 1919 році написав працю «Завоювання міжпланетних просторів» (надрукована у 1929 р.), що вплинуло на розвиток української й світової космонавтики.

Значний внесок у відродження української культури було зроблено державою під управлінням гетьмана П.Скоропадського. Ведеться радикальна політика українізації духовного життя, і передусім, у галузі *народної освіти*. Відбувається послідовна перебудова вищої школи. Так, у жовтні 1917 року заснований раніше Український народний університет у Києві перетворено на Державний Український університет. Педагогічна академія перетворилася на Українську народно-педагогічну академію, яка повинна була готувати кадри вчителів *українознавства* для середніх шкіл. В березні 1917 р. відкрито Катеринославський університет, сільсько-господарський інститут в Одесі, консерваторію в Харкові. За активної участі видатного вченого і діяча культури І.Огієнка, у 1918 р. відкрито Державний Український університет у Кам'янець-Подільському, Український вчительський інститут у Житомирі, у Полтаві – Український історико-філологічний факультет. Кафедри українознавства відкрито також у Харківському та Новоросійському державних університетах. У листопаді 1918р. почала роботу Українська академія мистецтв, серед викладачів якої були видатні художники Г.Нарбут, Ф.Кричевський, М.Бойчук, А.Мурашко. Впроваджувалася українська мова, видавалися підручники, українські періодичні видання, більш ніж за всі 130 років.

П. Скоропадський

Важливою подією стало відродження гетьманським урядом і подальший розвиток *української науки*. Під керівництвом міністра освіти М.Василенка, влітку 1918 р. створено комісію з видатних вчених, завданням яких було складення проекту уставу Академії наук України. У вересні його розглянули та ствердили Радою Міністрів, в 14 листопада прийнято закон про утворення *Української Академії наук* в Києві. Указом гетьмана П.Скоропадського призначено перших дійсних членів УАН: з історико-філологічного відділення професор Харківського університету Д.Багалей, професор Київського державного українського університету А.Кримський, славіст, письменник, тонкий лірик, знавець понад 60 мов, який був незмінним секретарем УАН до 1928 р., професор Київської духовної академії М.Петров, професор Чернівецького університету, доктор С.Смаль-Стоцький; з фізико-математичного відділення академік Російської Академії наук В.Вернадський, професор Київського політехнічного інституту С.Тимошенко, професор Київського університету П.Тутковський; з соціальних наук професор Київського державного українського університету М.Туган-Барановський, професор Катеринославського університету Ф.Тарановський, професор Київського політехнічного інституту В.Косинський, член-секретар комісії по давнім актам О.Левицький. Першим президентом УАН став В.Вернадський.

У 1918 р. у Києві для підготовки дипломатичних і економічних кадрів організовано Близькосхідний інститут, реорганізований 1920 р. в Інститут закордонних справ.

Національна галерея мистецтв

театр.

Розвивається активна діяльність з організації *українського музичного життя*: створено *Українську державну капелу та симфонічний оркестр*.

Загальне піднесення національної культури сприяло розвитку *літературного процесу*. У 1918-1921 рр. виникає багато літературних об'єднань, друкуються різноманітні художні збірки й альманахи – «Мистецтво», «Літературно-критичний альманах», «Червоний вінок», «Музагет», «Гроно», «Зшитки боротьби», «Шляхи мистецтва», «Жовтень», «Вир революції».

Полтавська капела бандуристів, 1927 р

У 20-ті роки під керівництвом УАН плідно розвивалася наука, приділялася велика увага фундаментальним дослідженням у галузі промислових технологій, культури і мистецтва.

На період гетьманства П.Скоропадського припадає заснування таких наукових та культурно-просвітницьких закладів, як *Державний український архів, Національна галерея мистецтв, Український історичний музей, національна бібліотека, Державний драматичний*

Перший державний драматичний театр

Новій українській поезії того часу був притаманний романтичний настрій. Новий стиль вимагав неспокій, прискорення руху життя, пошуків адекватних форм і засобів художнього виразу. Ним проникнуті *поетичні збірки В.Чумака «Заспів», В.Сосюри «Червона зима», І.Кулика «Мої коломийки»*. Чільне місце у тогочасній поезії посідають В.Блакиний, Д.Загул, Г.Епik,

В.Поліщук, Є.Плужник, Г. Шкурupій. Подією культурного життя стали *поетичні збірки П.Пичини «Сонячні кларнети» і «Плуг»*. Одночасно важливою ознакою культурного відродження стало продовження гуманістичних традицій Т.Шевченка, І.Франка, Лесі Українки, О.Кобилянської, М.Коцюбинського.

На творчості українських літераторів 1917–1921 рр. позначився *вплив європейського модернізму*. Тяжінням до нього відрізнялася, зокрема, творчість поета, театрознавця, перекладача **М.Вороного** (1871–1940). Закінчив філософський факультет Віденського та Львівського університетів, добре знав європейську літературу. На формування його світогляду та літературно-естетичних вподобань вплинуло знайомство з І.Франком. Ще у 1901 р. Вороний опублікував у «Літературно-науковому віснику» лист програмного характеру із закликом до письменників щодо участі в альманасі, який би «змістом і формою наближався до нових течій і напрямів сучасних європейських літератур». Творчість Вороного засвідчила розрив з народницькою поетичною традицією. Одним з першим ввів до української поезії тему міста, інші модерністські мотиви, протиставляючи поетичному натхненню – буденність. Стверджував прагнення краси, осягнення космосу («З над хмар і долин», «В сяйві мрій»). Плідно займався новаторськими пошуками у галузі театрального мистецтва, став одним з засновників Національного зразкового театру (1917 р.), засновником-керівником українських вищих драматичних курсів (1918-1919). Був двічі репресований – у 1934 р. та 1948 р.

М. Вороний

Впливи європейського символізму й футуризму помітні в

творчості поетів Д.Загула, Я.Савченка, О.Слісаренка, М.Терещенка, В.Кобилянського, М.Михайличенка. В контексті модерністських пошуків складався і поетичний доробок поетів Б.Лепкого, В.Пачовського, С.Луцького, М.Яцків, П.Карманського, що згрупувалися навколо львівського видавництва «Молода муза» (1906–1909). Проте наближення до модерністської естетики не було механічним запозиченням. Продовжуючи притаманну українській культурі барокову традицію, поети 20 століття виробляли новий *необароковий стиль* у символічних стильових межах. На відміну від російського символізму, український попри *програмний*

Д. Загул

песимізм та містику, виявляє «*поетичний еретизм*», *переборюючи відчуття безнадії та відчаю*. Приклад цього – творчість **Д.Загула**, збірка «На грані» (1919), де очевидне звернення до мотивів революційного героїзму й оптимізму. Подібні мотиви відчутні й у творчості М.Бажана 20-х років. Узагальнення філософського значення пронизують збірку «Будівлі» (1929), відповідну традиціям необароко і новаторська водночас, тонким художнім зіставленням століть і культур. Яскраве відчуття національного колориту залишає мова, емоційна стихія, мислення.

Найвидатніша постать української поезії того часу – *П.Тичина*, що після виходу збірки «Сонячні кларнети» здобув слави «глибоко національного поета». Хоча під політичним впливом нових подій він став *поетом соціалістичних перетворень*. Кращі твори його продовжують гуманістичні традиції народної врочисті Г.Сковороди та Т.Шевченка.

П. Тичина

Особливе місце у розгортанні культурного відродження належало неформальній *київській літературній групі «неокласиків»*, естетична програма яких потребувала строгої форми, гармонійної довершеності вірша, наслідування класичних зразків. З іншого боку, вони прагнули позбавлення української поезії сентименталізму і поверховості, виступали проти ідейної платформи «*Пролеткульту*», профанації літератури у закликах масовості, пролетаризації, заперечення культурної класичної спадщини. Ідейним лідером «неокласиків» був *М.Зеров* – поет, есеїст, критик, професор, знавець 15 мов, блискучий перекладач, стиліст, досконалий знавець античності, який на питання Хвильового «Камо грядеш?» відповідав «До джерел» («Adfontes»). Основними завданнями бачив : 1- засвоєння всесвітнього літературного досвіду; 2- вирізнення української літературної традиції та переоцінку літературного надбання; 3- мистецьку вибагливість і посилення технічних вимог. Наголошував

М. Зеров

М. Рильський

на відмінності українського й російського літературного процесів.

Найвидатнішою поетичною постаттю серед неокласиків був *М.Рильський*, злет творчості якого почався із збірки «Під осінніми зорями» (1918), де романтичний дух поєднаний з вишуканою ліричною формою. У збірках 20-х років «Крізь бурю і сніг», «Синя далечінь», «Тринадцята весна», класична чуткість перемагає романтичні тенденції. Особливий вплив на нього «парнасізму» – французької поезії, внаслідок перекладів західноєвропейської літератури. У 1932 році після критики за «втечу від життя». «ідеалізм», «книжність», М.Рильський перебудовується на офіційний радянський лад, ставши автором поезій «Літо», «Україна», «Пісні про Сталіна».

До групи неокласиків належали М.Драй-Хмара, П.Филипович, О.Бургардт, доля яких склалася трагічно – розстрілом.

У Києві 20-х років плідно діяли інші *літературні об'єднання* – «*Аспіс*», «*Ланка*», «*Марс*», до складу яких входили В.Антоненко-Давидович, М.Івченко, Г.Косинка,

В.Підмогильний, Є.Плужник, Д.Фальківський. Тривалий час були викреслені з офіційного літературного процесу.

Видатним теоретиком національно-культурного відродження цієї доби став *поет М.Хвильовий* (1893-1933), який будучи керівником Академії пролетарської літератури, гаряче виступає за самостійний розвиток української літератури, її піднесення до світового рівня. Він поділяв принципи неокласиків, вбачаючи мету літератури в розкритті прекрасного в людині, що суперечило радянському гаслу формування «пролетарської культури» та «класових цінностей». Хвильовий називав це хуторянством, критично ставився до масовості в культурі.

М. Хвильовий

Характеризуючи новий літературний стиль національного відродження, Хвильовий говорив про «романтику вітаїзму», якій притаманні цінності «фастівської етики» – самовдосконалення й самодисципліни. Його ідеї підтримали в Україні чимало діячів культури, зокрема, *М.Йогансен, М.Бажан, Ю.Яновський, О.Довженко*.

Офіційна критика реалізму, його ототожнення з матеріалізмом, критика романтизму, як класово чужого явища, та запровадження єдиного ідеологічного орієнтира художньої творчості викликала низку художньо-публіцистичних творів Хвильового. Особливо стаття «Камо грядеш», де письменник висловлюється за необхідність національно-культурного відродження й орієнтацію на західноєвропейське, а не російське мистецтво. В статті «Україна чи Малоросія?» (вперше опублікована 1990 р.) виступає за розбудову України української. Такими ж думками проникнутий і роман «Вальдшнепи». Його новели «Сині етюди», за словами С.Гординського, започаткували нову українську прозу, а твори «Санаторій на зона», «Я (Романтика)», «Редактор Карк» - кращі зразки світової літератури. За часів сталінізму, був звинувачений у буржуазному націоналізмі. Посмертно реабілітований.

Велику роботу по відродженню української мови та писемності проводило *товариство «Просвіта»*, яке діяло у всіх великих містах з 1917 року. Розбудова шкіл, хат-читалень, стипендії кращим учням, влаштування лекцій та вистав, наймання вчителів, курси українознавства, хор і оркестр народних інструментів, Шевченкові роковини, народні гуляння на Різдво – все це було спрямовано на українізацію. Зростання авторитету «Просвіт» – на 1921 р. в Україні 1963 «Просвіти». Робота продовжувалася навіть під час голодомору 1921–1922 р. Спочатку владою досвід роботи сприймався позитивно. Процеси українізації розгортався навіть у Російській Федерації –у Нижньому Подонні та на Кубані, які Берестейським договором 1919 року мали бути приєднаними до Української Народної Республіки. Але Денікін звів цю роботу нанівець – ліквідував «Просвіти», школи скасував, бібліотеки спалив.

Українське відродження захопило і Північний Кавказ – у 1923 р. виникла організація українських кубанських письменників «Кубфільгарт» на чолі з поетом І.Дорожним. Подібні процеси відбувалися всюди в Росії у місцях

компактного проживання українців – у Курській, Воронежській губерніях, Поволжі, на далекому Сході. Але більшовицька влада планувала організувати просвітницьку роботу не на національному, а на класовому підґрунті, запровадилася цензура, вилучалися книги М.Грушевського, М.Драгоманова, Г. Хоткевича. 2 лютого 1922 року ЦК КП(б) України провів Всеукраїнську нараду, де діяльність «Просвіти» піддавалася жорсткій критиці за націоналізм. Відтоді визначили подальший курс просвітницької роботи від націоналізму до інтернаціоналізму і соціалізму. Почалася боротьба з просвітянством, викриття буржуазних націоналістів представники української інтелігенції – вчителі, лікарі, працівники кооперації, священики – стали звинуваченими у політичних процесах 20-30-х років.

З 1923 р. більшовики підпорядкували «Просвіти» політичним намірам будівництва комунізму, у що щиро повірили деякі видатні українські діячі культури – В. Винниченко, М. Грушевський, М. Скрипник, О. Шумський, Г. Гринько. Українізація стала умовою всебічного культурного розвитку навіть національних меншин на території України. У 1924–1925 рр. створено було адміністративні райони з упровадженням мов меншин. Наслідок українізації на 1930 р. – виходило 89% газет українською мовою. 30 тис. пунктів ліквідації безграмотності, 16000 початкових і 7-річних шкіл, де навчалися 1, 5 млн. учнів. Отже, ліквідація неписьменності стала великим здобутком радянської влади на

Лесь Курбас

хвилі національного відродження 20-х років. Подібні процеси національно-культурного відродження відбувалися в 20 роки у *драматургії та театрі*. Завданням національного театру стало набуття сучасного професіоналізму та збереження національної самобутності. Потребувалася новаторська театральна естетика у відповідності пошукам нової людини та міркуванням про європейську традицію. У Києві діяли три театри: *Державний драматичний, очолюваний О. агаровим і В. Кривецьким, Державний Народний П.Сақсаганського і «Молодий театр», організований Лесем Курбасом та Гнатом Юрою*, який у 1919 році

відокремився і з групою акторів створив *театр ім. І. Франка*.

Естетична платформа «Молодого театру» містила модерністські тенденції. Прем'єрою першого сезону були обрані п'єси «У пущі» Лесі Українки та «Затоплений дзвін» Г.Гауптмана, сенсаційними виставами визнано «Гайдамаки» Т.Шевченка та «Цар Едип» Софокла.

Лесь Курбас (1887–1937) – видатний організатор театру і режисер-реформатор, вихований на класичній освіті, близький орієнтирам неокласиків, прагнув піднести український театр до світового рівня шляхом синтезу здобутків класичної європейської драматургії з традиціями українського театру. В 1922 р. на основі «Молодого театру» Курбас створив *новаторське об'єднання «Березіль»*, яке згуртувало й творчому змушнінню акторів А.Бучми, О.Добровольської, Н.Ужвій, В.Василька, Й.Гірняка, Н.Титаренко,

В.Чистякової, М.Крушельницького. Знахідки «Березілі» послуговували фундаментом новаторської театральної школи в Україні.

Розвиток *нової драматургії* багато в чому визначався і творчістю **В.Винниченка** (1880–1951), який відбив протиріччя тих часів. Більшу частину життя він провів в еміграції. Вперше вивів на сцену українську інтелігенцію, показав українське місто. Драматургія Винниченка присвячена українським проблемам суспільного розвитку, позначена композиційним схематизмом. Художньо дослідив психологію заполітизованої людини, революціонера-самозреченця, особисте життя якого підпорядковане громадянському, а мораль якого – світоглядним принципам та ідеалам. У 1921 р. у Берліні відбулася прем'єра п'єси «Чорна

В. Винниченко

Я. Мамонтов

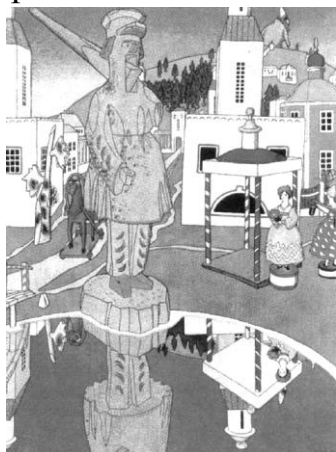
пантера і Білий ведмідь», де йшлося про трагічний розрив між високими ідеалами й нужденною реальністю буття богемі. П'єса «Між двох сил» (1918) відображує конфлікт ідеалів людини та її політичних поглядів, моральні хитання у межових критичних ситуаціях. Передбачив перспективу політичної й духовної ситуації в українському відродженні. М.Зеров відзначав ідеологічну перевантаженість творів Винниченка.

Популярною була й драматургія **Я.Мамонтова** – п'єси «Дівчина з арфою»(1918), «Дієз Іра» (1922), «Коли народ визволяється» (1923), «Республіка на колесах» (1927), «Княжна Вікторія» (1928), «Своя людина» (1936) були широко відомі в Україні. Репресований у 1940 р.

«Княжна Вікторія», Я. Мамонтова, 1928 р.

Широку популярність здобула драматургія **М.Куліша** (1892-1937), яка відображувала взаємини людини й нової історичної дійсності. В них вражає колізія між прийняттям громадських цінностей та психологією індивідуалізму,

Картина Г. Нарбута

прагненнями свободи. Вистави на основі п'єс Куліша у 30 роки ставився за кордоном – у Москві й Берліні. Серед них - психологічні драми «97» та «Зона», комедія «Мина Мазайло», лірична драма «Патетична соната». У постановці Курбаса п'єси «Народний Малахій» (1928) та «Мина Мазайло» набули великого резонансу, вплинули на тогочасне культурне життя.

Національне відродження 20-х років яскраво втілювалось у новаторських пошуках в *образотворчому мистецтві*. Творчий стиль **Г.Нарбута** складався під впливом ренесансних ідей німецького художника

А.Дюрера, традицій неокласицизму та модернізму, а разом з тим і національного мистецтва. У його 15 композиціях до «Української абетки» (1917) особливо відчутні фольклорні українські мотиви. Він автор малюнків грошових знаків Української Народної республіки, державної символіки, гербів. Графіці Нарбута властиві витончена техніка, бездоганний художній смак.

Біля витоків *українського авангарду* стояли художники О.Богомазов (1880–1930), О.Екстер (1882–1949), В.Єрмілов (1894–1967). Тенденції модернізму відбилися у творчості П.Холодного (1876–1930), який працював у монументальному жанрі (вітражі в Успенській церкві у Львові, 1924).

Для художника *О.Новаківського* (1872–1935) характерні прояви експресіонізму (картини «Молох війни», 1919, «Революціонерка», 1924. Заснував у Львові художню школу (1913), де здобули початкову мистецьку освіту С.Гебус-Баранецька, Г.Смольський, О.Плешкан.

Значний внесок у розвиток *українського монументального живопису* зробила творчість художника *М.Бойчука* (1882–1937). Його індивідуальна концепція живопису базувалася на поєднанні національних (іконописних) традицій із світовими. Під керівництвом Бойчука розписано Луцькі казарми у Києві (1919), санаторій ім. ВУЦВК в Одесі (1928), Червонозаводський театр у Харкові (1933–1935). Його послідовниками стали Т.Бойчук, К.Гвоздик, А.Іванова, О.Мизін, О.Павленко, В.Седляр. Як пропагандист буржуазно- націоналістичних ідей, він був репресований і розстріляний, більшість творів знищено. Але в теорію мистецтва увійшло поняття «школа Бойчука».

На традиції європейського модернізму спиралися й члени «*Об'єднання сучасних митців*» (ОСМ), заснованого *А.Петрицьким* (1895–1964). Працював у театральній-декораційному жанрі, оформляв вистави «Молодого театру». У творчому доробку чільне місце належить портрету – серія з 150 портретів діячів української культури. В тому числі, М.Семенко, П.Усенко, Остап Вишня.

Новаторські пошуки відзначили роботу художників *М.Бурачек, М.Жук, В. і Ф.Кричевських, О.Мурашко, К.Костанді, О.Шовкуненко, О.Курилас, В.Монастирського, О.Сорохтей*.

На розвиткові української *скульптури* позначилися вимоги соціального замовлення – монументальна пропаганда, спрямована на увічнення вождів революції. Ідеологічна цензура мала великий вплив. Так, на Всесоюзному конкурсі на проект пам'ятника Т.Шевченку у Києві 1926 р. відхилили 26 пропозицій, як і на Міжнародному конкурсі на проект пам'ятника Т.Шевченку у Харкові 1930 р. відхилили навіть роботи відомих українських скульпторів Братко, А.Петрицького, І.Кавалеридзе. Пам'ятники Т.Шевченку в Харкові (1935), Києві й Каневі (1939) створив російський скульптор М.Манізер, за участю Лео Моля (Леоніда Молодожаніна). Первинний образ Шевченка зазнав критики Кагановича, задля відповідності образу людини, яка «Зневірилася у своєму майбутньому».

В архітектурі 20-х років митці прагнути відновити втрачений національний стиль, творчо переробляючи традиції народної дерев'яної архітектури і «козацького бароко». В цьому напрямку працювали архітектор **Д.Дяченко**, один з засновників українського архітектурного стилю, якому належать споруди земської лікарні у м. Лубнах (1914–1915), комплекс Української сільгоспакадемії (1925-1927). Був репресованим. Принципи народної архітектури використовував **В.Проценко** (1988-1978), автор проектів шкіл, лікарень, клубів на Криворіжжі та

Земська лікарня в м. Лубни

Донбасі, Червоно заводського театру у Харкові.

І. Паторжинський

Музична культура розвивалася під впливом традицій народнопісенного мелосу, музичної школи М.Лисенка та нової стилістики – західного пізнього романтизму Р.Вагнера, Р.Штрауса, О.Скрябіна, А.Дворжака, Е.Гріга, Імпресіонізму М.Равеля, К.Дебюссі. Видатними діячами у розвитку хорового жанру стають **М.Леонтович**, **Я.Степовий**. Відбувається збагачення жанрових можливостей, орієнтація на великі форми, інтерес до поліфонії. Розвивається оперне мистецтво – активно працюють оперні театри у Києві, Одесі, Харкові,

Катеринославі. Виконавська майстерність **І.Паторжинського**, **М.Литвиненко-Вольгемут**, **З.Гайдай**, **О.Петрусенко** набуває світового рівня. Композиторські експерименти захоплюють **А.Ревуцького** та **Б.Аятошинського**. У Західній Україні розгортають діяльність композитори **А.Січинський**, **А.Вахнянин**, **Ф.Колесса**, **С.Людкевич**, **В.Барвінський**, **Й.Витвицький**. У Львові відкрився Вищий музичний інституту ім. Лисенка (1907), оперний театр, де працюють співаки із світовими іменами - **С.Крушельницька**, **О.Мишуга**, **М.Меншинський**, **О.Руснак**. Широку освітянську діяльність проводили музично-співацькі товариства «Руська бесіда», «Торбан», «Боян».

Чернівці 1903 р., друкарня товариства «Руська Бесіда».

Трагічний кінець національного відродження настав 1926 року – звідти почалися репресії, політичні переслідування культурної української інтелігенції, фізичні розправи.

**Культура України за доби тоталітаризму.
Діячі української культури в еміграції**

У 1930 році в Радянській Україні культурне піднесення припинилося, почалася *доба «розстріляного відродження» (1932–1933 рр.)*, найвищою точкою якого став *голодомор 1932–1933 рр.*, який забрав життя *близько 4-8 млн. осіб*, з яких *80%* склало *українське селянство*. Зламати традиційний *громадський уклад* українського культурного життя, з певною дистанцією до влади, місцевим самоврядуванням, демократичними правами у вирішенні спільних справ, але який спричиняв спротив насильницькій комуністичній колективізації - стало метою Радянської Влади. Всі культурні інституції та їх носії були піддані продуманим *репресіям* у 30-ті роки. Арешти діячів української культури, науки, освіти, мистецтва стали буденним явищем.

Фатальним у культурному житті України став лист Сталіна від 26 квітня 1926 року до Л.Кагановича та членам політбюро ЦК КП (б) У. В ньому різкій критиці було піддано творчість О.Шумського, М.Скрипника та М.Хвильового, яких звинуватили в націоналізмі (гасло «Геть від Москви» як справа самостійного розвитку української культури).

Українській культурній традиції в 30-і роки завдано всеохоплюючої деформації. Переслідування сільської культури стало ознакою колективізації та інтернаціоналізації українського життя 30-х років. Так, під приводом релігійної належності заборонені були народні ритуали. Зокрема, пісенно-театральні різдвяні, весільні вистави, свято Івана Купала, веснянки й гагілки, церковні дзвони, особливості локального співу. Зникли народні скрипалі, кобзарі, бандуристи, забулися християнські тексти – псалмів, дум, балад, історичних пісень, зникли народні імпровізатори. Запроваджувалася самодіяльність із типовим пісенним репертуаром, що відповідав ідеям інтернаціоналізму, заохочувалося виконання російських пісень, знищені були церковні хори.. Все це сказалося на українській побутовій мові, її лексиці, фонетичних особливостях, позбавленій багато звучності, природності. Виник суржик.

В листопаді 1918 року Міністр віросповідань УНР А.Лотоцький проголосив декларацію про створення Української автокефальної церкви, головну роль в чому зіграв І.Огієнко. У середині 20-х років УАПЦ налічувала близько 3 тис. парафій з млн.. прихожан. При церквах біло організовано «братства», які мали сприяти відправленню служби українською мовою, створювали церковні хори та організації самопомоги. Але з 1920 року з арешту активіста полтавської «Просвіти» І.Ліщини-Мартиненка проти УАПЦ та широких лав українського духовенства почалися репресії. Заборони накладалися й на сільських іконописців, що малювали характерні сюжети з української історії («Козак Мамай»). У 1927 році митрополита Липківського було усунуто й заслано в Сибір. В січні 1930р. ГПУ організовує надзвичайний церковний Собор, який приймає рішення про самоліквідацію УАПЦ.

У Харкові в квітні 1930 року відбувся суд над «Спілкою визволення України» – 45 видатними діячами культури й науки. Знищено суто українські

проекти розвитку мови та культури. Того ж 1930 року створено Інститут мовознавства. Покінчив самогубством М.Хвильовий, арештований та засуджений до тюремного ув'язнення О.Вишня, помер у таборах М.Зеров. Протягом 1934–38 рр. було репресовано більше половини членів та кандидатів у члени Спілки письменників України. Цю *плеяду діячів культури називають «розстріляним відродженням»*: 130 діячів науки мистецтва, освіти розстріляно, 11 заподіяли самогубство, 119 заслані у табори.

До 1936 року зруйновано 73413 церковних будівель, знищено більшість інтелігенції. *Голодомор 1932–1933 рр.* збігається з постановою ЦК ВКП (б) та РНК СРСР від 14 грудня 1932 р. «Про припинення українізації». Вона торкалася припинення дії Педагогічного українського інституту на Північному Кавказі, перевести викладання у школах на російську мову, припинити випуск газет і журналів українською мовою. У 1938 році виходить постанова «Про обов'язкове вивчення російської мови в національних республіках».

З ліквідуванням курсу на українізацію кардинально змінилася ситуація у системі освіти. Протягом 1931–1934 рр. проведено повну реорганізацію, повне підпорядкування середніх шкіл, педагогічних та художніх учбових закладів, формально належних управлінню Народного комісаріату освіти України, Москві.

Тяжкі випробування у роки *Великої вітчизняної війни 1941–1945 рр.* збудили патріотичні почуття, що знайшли втілення у поезії, живопису, кіно, театральному мистецтві. Поезія А.Малишка, М.Рильського, В.Сосюри, М.Бажана, проза О.Гончара, *документальна кінодраматургія* О.Довженка піднімали дух та гідність українців, незважаючи на трагізм воєнних років. Він направляв роботу воєнних операторів, сам займався кінопубліцистикою. Документальні стрічки «Битва з нашу Радянську Україну» та «Перемога на Правобережній Україні» стали результатом цієї роботи. Значним явищем в українській музиці воєнних років стала симфонія «Україна моя», написана 1943 р. *А.Штогаренком* на слова А.Малишка та М.Рильського. Співаки, музиканти України у складі фронтових бригад їздять по фронтах, виступають у воєнних частинах, шпиталях.

Але разом з тим вже з 30-х років починається тотальне підкорення усіх форм професійної культури ідеологічним та естетичним догмам, стандартам і художнім прийомам соціалістичного реалізму (*соцреалізму*).

Талановиті радянські письменники художники, поети, що дебютували у 30-ті роки мали орієнтуватися на цей офіційно проголошений стиль. Такою були *поезія А.Малишка*, споріднена з народною, романтично піднесена, музикальна. Його вірші покладені *на музику П.Майбородою* («Київський вальс», «Пісня про рушник», «Стежина»), *О.Білашем* («Цвітуть осінні тихі небеса») отримали народна визнання.

О. Корнійчук

індивідуальністю відрізняли твори Корнійчука. Однак їм же властивий і соціальний схематизм, спрощеність життєвих ситуацій, партійна ідеологія та принципове слідування нормам соцреалізму, вороже ставлення до Західної Європи, естетика денационалізації українського мистецтва.

О. Довженко

Такою стала і *драматургія О.Корнійчука*, кінорежисера та партійного діяча, голови Верховної Ради УРСР 1959-1972 рр., керівник Спілки письменників України 1946-1953, лауреат державних премій. Його п'єса «Загибель ескадри» у Москві у 1933 році була відзначена премією. Успішно йшли вистави за його п'єсами «Платон Кречет» (1934), «Правда» (1939), «Богдан Хмельницький» (1939), «Фронт» (1942), «В степах України» (1941), «Макар Діброва» (1948), «Сторінка щоденника» (1964), «Пам'ять серця» (1969).

Прагнення психологічного аналізу й означеність стилю

«Місія містера Перкінса в країні більшовиків», О. Корнійчук

відрізняли твори Корнійчука. Однак їм же властивий і соціальний схематизм, спрощеність життєвих ситуацій, партійна ідеологія та принципове слідування нормам соцреалізму, вороже ставлення до Західної Європи, естетика денационалізації українського мистецтва.

Трагічно склалася

доля *О.Довженка* – видатного діяча українського *кіномистецтва*, до здобутків якого належить стрічки «Звенигора» (1928), «Арсенал» (1929), «Земля» (1930), «Іван» (1932), «Аероград» (1935), «Щорс» (1939). Автор публіцистичних фільмів, п'єс, автобіографічної повісті «Зачарована Десна» (1957) кіноповісті «Повість полум'яних літ» (1944–1945, екранізованої Ю. Солнцевою у 1961 р.) переслідувався офіційною критикою, внаслідок чого не зміг екранізувати повість М.Гоголя «Тарас Бульба», сценарій до якого написав 1940 р.

Боротьба проти «буржуазного націоналізму» та за інтернаціональне виховання молоді стають визначальними у культурному розвитку. Так, у червні 1938 р. на з'їзді КП(б)У М.Хрущов заявив про політику двомовності - вивчення у всіх школах російської мови. На з'їзді письменників у 1946 році О.Корнійчук доповідав про вияви «буржуазного націоналізму» у творах П.Тичини й М.Рильського, а з березня 1947 р., коли першим секретарем ЦК КП(б)У знову став Каганович, почалися повоєнні репресії діячів культури та боротьба з «безрідними космополітичними елементами» (звинувачення С.Голованівського). Критиці піддані були твори А.Малишка, роман Ю.Яновського «Жива вода», роман І.Сенченка «Його покоління», повість П.Панча «Блакитні ешелони», твори О.Довженка, Л.Смілянського, Т.Масенка, О.Кундзіча. Переслідування ініціювали такі документи, як «Об искажениях и ошибках в

освещени истории украинской литературы», «Про журнали «Вітчизна» і «Перець», «Тези ЦК КПРС до 300-річчя возз'єднання України з Росією». У червні 1951 р. в Москві на Другій декаді української літератури і мистецтва гостро критикувалася поезія В.Сосюри «Любіть Україну» та опера К.Данькевича «Богдан Хмельницький», хоча її лібрето писали О.Корнійчук та В.Василевська. Непереконливість втілення ідеї возз'єднання українського та російського народів ставилася в провину режисеру М.Стефановичу. Після нової редакції опери з'явилася фінальна сцена опери – «Переяславська Рада» (як і в 1897 р. у М.Старицького у драмі «Богдан Хмельницький» цензурний комітет повернув роботу на доопрацювання й виникла фінальна сцена Переяславської Ради).

В мистецтві жорстко відслідковувалося слідування принципам соціалістичного реалізму, який ортодоксально орієнтував на культуру народну, соціалістичну та проти буржуазно-націоналістичної, реакційної культури. Ідеологічні догми естетики соцреалізму сприяли поширенню кон'юнктури в мистецтві, філософії, гуманітарних науках, знищенню національних шкіл у мистецтві, зміні генотипу народної культури. А втім, стереотипізації, денационалізації, дегуманізації культури в постсталінську добу, що довершилося масовою поп-культурою, арт-бізнесом, орієнтованим на споживача та запобіганню перед чужинською – американською – модою.

Однак за умов ідеологічного диктату та поширення денационалізованої масової культури формувалася й протилежна тенденція – відродження української духовності й культури. Це сприяло появі періоду «відлиги» (1956–1961), коли декотра лібералізація політики КПРС відбилася на потеплінню до української культури. Поліпшення

"Шестидесятники" (зліва направо): М. Вінграновський, Є. Гуцало, В. Дрозд, Г. Тютюнник, В. Шевчук і Б. Олійник в саду кіностудії ім. О. Довженка, 1969 р.

мовної ситуації, хвиля українізації системи вищої та середньої спеціальної освіти відбувалося завдяки зусиллям провідних діячів української культури – М.Рильського, П.Плюща, П.Тимошенка, А.Хижняка, М.Шумила. Було перевидано «Словник української мови» Б.Грінченка, сформовано генерацію молодих українських письменників, поетів, публіцистів, митців – так званих «шестидесятників», які прагнули відновити втрачену національну традицію. Творча діяльність І.Світличного, В.Стуса, Л.Костенко, В.Симоненка, І.Драча, М.Вінграновського, І.Дзюби, В.Мороза, В.Чорновола, М.Осадчого, становить героїчну сторінку української культури цих років. Для В.Стуса, В.Марченка, О.Тихого, Ю.Литвина, які були репресовані, «відлига» скінчилася трагічно.

С. Маланюк

Невід'ємною складовою процесу національно-культурного відродження становить творчість представників *української еміграції*. Це творчість *С.Маланюка (1897–1968)*, поета, публіциста, есеїста, критика, світогляд якого певний час перебував під впливом ідей філософа української еміграції *Ф.Донцова* стосовно виховання української нації в дусі культури сильної ніцшеанської людини. Однак у своїй творчості він органічно синтезував необарокові та неоромантичні форми та принципи неокласичної поезики. За змістом

творчість Маланюка споріднена з гуманізмом І.Франка та М.Хвильового. Окреме місце в його поезії належить концепції «Україна – Скитія, степова Гелада». Він автор есе, присвячених філософії української культури.

Також і творчість *С.Гординського (1906–1993)*, поета, перекладача, художника, мистецтвознавця. Окрім Львівського університету, він навчався в Академії мистецтв у Берліні та Академії Жульєна у Парижі (у художника Ф.Леже). Автор поетичних збірок, цікавих класичною формою, здійснив один з оригінальних перекладів «Слова о полку Ігоревім», перекладав вірші Горация, Овідія, В.Гюго, Бодлера, Г.Апполінера, Е.Вернхарна Дж.Байрона, Е.По. Й.В.Гете, Ф.Шіллера. Автор цікавих розвідок «Франсуа Війон. Життя і твори», статей про Шевченка, про український іконопис. Талановитий живописець, учень С.Новаківського, графік, організатор мистецьких виставок.

І. Багрянний

Серед письменників – це творчість *І.Багрянного (1907–1963)*. В часи навчання у Київському художньому

Гондольєр. О. Архипенко

інституті, належав до літературного об'єднання «Марс». Був репресованим у 1932 р., в 1945 р. емігрував за кордон. Його романи «Звіролови» (1944, перевиданий у 1947 р. під назвою «Тигролови») та «Сад Гетсиманський» (1950), написані на документальному матеріалі та особистих переживаннях, з глибоким філософським аналізом світоглядних і моральних засад державної політики, розкрили національну трагедію поневоленого народу. Співзвучний творам Ремарка, Брехта, Драйзера.

Світового визнання набула скульптура *О.Архипенка (1887–1964)*, який у 1908 році емігрував до Франції. З його іменем пов'язаний розвиток скульптурної пластики 20 століття. («Ступаюча жінка» 1912, «Постать», 1920). Серед скульпторів це і М.Черешньовський, який зробив скульптурний пам'ятник Лесі Українці в

Клівленді (США) і Торонто (Канада), Лео Моль (Л.Моложанин), автор скульптур Шевченку у Вашингтоні (1964), та Буенос-Айресі (1971). Світовим визнанням користується творча спадщина графіка, живописця, мистецтвознавця Я.Гніздовського (1915–1985), який з 1949 р. жив у США. Широковідомі його твори «Соняшник» (1962), портрет М.Скрипника (1971), живописні роботи «Пшеничний лан» (1960), «Селянський хліб» (1981).

Танок. О. Архипенко

В музичній культурі відзначимо внесок *А.Рудницького*, що прокладав модерністський напрям в українській музиці. Диригент оперних, симфонічних оркестрів та хорів у Нью-Йорку, Торонто, Філадельфії. Серед його творчої спадщини – опери «Довбуш», «Юлія Ярославна», «Княгиня Ольга», кантати, симфонії.

Філософська думка української еміграції привертає творами з філософії мистецтва, зокрема, присвяченими українському бароко, та дослідженнями філософії Г.Сковороди *Д.Чижевського*. Заслуговують окремої уваги присвячені теорії української нації роботи *Д.Донцова*, *Ю. Ітинського*, *В.Винниченка*, *Р.Шпорлюка*, оригінальні праці з антропології та філософії історії *І.Мірчука*, *О.Кульчицького*,

І.Шлемкевича, *В.Олексюка*.

Українська культура другої половини ХХ-го – початку ХХІ-го століть

Не дивлячись на застійні явища в житті радянського суспільства, українська культура продовжувала розвиватися. Ще з 1972 р. з ініціативи *Комітету всесвітньої культурної й природної спадщини про ЮНЕСКО* прийнято *Конвенцію охорони культурної та природної спадщини людства і Рекомендацію на збереження історичних ансамблів (1976 р.)*. Тим самим було створено систему міжнародного культурного співробітництва, зобов'язаного формувати список визначних пам'яток світової культури, надавати допомогу державам-учасникам для збереження цих об'єктів - в експертизі, акціях по захисту. До цього списку було внесено, зокрема, такі архітектурні пам'ятники української культури, як Києво-Печерська і Почаївська лаври, Золоті ворота у Києві, М.Львів.

У тісній співпраці з ЮНЕСКО дія *Міжнародна рада з питань збереження історичних місць та історичних пам'яток – ІКОМОР*. Заснована у 1965 р., вона об'єднує спеціалістів понад 90 країн, працює в галузі охорони культурно-історичних цінностей, їх реставрації та консервації, готує спеціалістів та законодавство. Велика роль у збереженні пам'яток культури належить і Венеціанській хартії, згідно з якою історичними пам'ятниками вважаються окремі архітектурні споруди, комплекси міської та сільської забудов, що склалися історично й пов'язані з культурними процесами чи історичними подіями. З ініціативи ІКОМОР прийнято низку документів: *Флорентійську*

міжнародні Хартію з охорони історичних садів (1981), Міжнародну Хартію з охорони історичних місць (1987), Міжнародну Хартію з охорони та використання архітектурної спадщини (1990). Серед недержавних організацій з питань всесвітньої історико-культурної спадщини – Міжнародний центр досліджень у галузі консервації та реставрації культурних цінностей (Римський центр – ІККРОМ), який координує наукові дослідження та поширює документацію, дає рекомендації, допомагає реставрувати пам'ятники, готувати спеціалістів.

В Україні складаються свої програми охорони пам'ятників та культурної спадщини, різноманітні центри, фонди – Фонд Л.Кравчука, Центральна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей, Український фонд культури, товариство «Україна», фонд сприяння розвитку мистецтв України

У 80-ті роки починається процес нового відродження, повернення в літературу реабілітованих письменників – *І. Драча, І. Дзюби, Л. Костенко,*

Доленосне рішення 1991 р. щодо прийняття акту про державний суверенітет України прискорило процеси державного будівництва. Серед множини проблем які знову постали перед державною, залишаються проблеми культурного розвитку. Серед перших документів, прийнятих Верховною Радою, були закони про мови, освіту, культуру. Закон «Про освіту» 1991 р. визначив школу в якості основи духовного та соціально-економічного розвитку держави та передбачав кардинальні зміни в її роботі.

Велика робота ведеться в сфері гуманітарних наук: досліджується історія українського народу, історія української культури. Цей напрямок визнано Академією наук України пріоритетним. Рішучі зміни відбулися в галузі театру, кінематографу, живопису, музики. Відновлюють роботу просвітницькі організації – Спілка української мови ім. Шевченка, «Просвіта», «Січ», які проводять великі просвітницькі акції, спрямовані на відродження забутих народних звичаїв, ремесел, фольклору, розширюють сферу розповсюдження мови.

Помітно пожвавилася художнє життя. Створюються нові колективи, в репертуарі їх з'являються твори раніше заборонених авторів. Відбувається ознайомлення з творчістю українських митців у діаспорі, розширюється обмін творчими досягненнями із зарубіжними митцями.

Відродження духовної культур значною мірою викликане і відродженням релігії та церковного життя. На нових принципах розвиваються взаємини церкви з державою та міжконфесійні стосунки.

Інтегрування у світовий культурний простір зумовлюють підвищену увагу до національних традицій. Розв'язанню цієї проблеми сприяє виконання Указу Президента України «Про заходи щодо розвитку духовності, захисту моралі та формування здорового способу життя громадян». Проблема вибору духовних цінностей передбачає оновлення системи освіти, впровадження альтернативних форм, вдосконалення системи виховання, виходячи зсуваних умов суспільного розвитку. Розроблено нові постанови і програми: «Освіта ХХІ ст.», «Засади гуманітарної освіти в Україні», концепція «Основи національного виховання», «Українознавство в системі освіти», залучено громадськість до формування

«Національної комплексної програми естетичного виховання», «Дозвілля і молодь».

Розмаїття видавничої діяльності, з'явилися нетрадиційні форми культурної діяльності. Створено нове видавництво «Основи», журнал «Всесвіт», які друкують нові твори зарубіжних та вітчизняних авторів, представляють спадщину українських митців в еміграції – Фолькнера, Голсуорсі, Мерля, Ремарка, Хемінгуей, Кафки, Камю, Джойса, Маркеса, Гаслі, Портре, П'юзо, О.Екстера, О.Архипенка, Є.Маланюка, О.Олеся, В.Січинського.

В мистецтві відкрилися перспективи плюралізму й свободи вибору стильових орієнтирів та засобів творчості. Шукає нових форм графіка й живопис, скульптура й декоративно-ужиткове мистецтво. Для сучасних творів характерне збереження глибини та зв'язків із національними традиціями, яскравий, неповторний індивідуалізм та високоінтелектуальне мислення, цікаві рішення соціальних задумів. При очевидній переобтяженості суто формальними експериментами, шанувальників талантів приваблює присутність та інтерпретація у творах певних фігуративних форм, складний, філософськи осмислений контакт з реальним світом. Естетика подачі, бездоганна загальноприйнята, а ще більше – авторська, техніка й технологія виконання. Свідчить про це творчість львівських майстрів – художника Л.Медвідя, графіка Р.Романишина, ткалі О.Риботицької, скляра А.Ботокея, кераміста У.Ярошевич, художника по дереву І.Стеф'юка. Неординарність мислення, індивідуальні форми виразу власного світобачення, національне коріння та загальнолюдські цінності й емоційна відкритість духу сучасності – ось що їх об'єднує.

Новою філософською концепцією, яку реалізує українське мистецтво кінця 20- початку 21 століття є вже не протест маленької людини чи надлюдини проти ворожого, здичавілого суспільства, а спроба митця розібратися у власному внутрішньому світі. Ознакою мистецтва нового тисячоліття стає духовність, яка виявляється внутрішньою сутністю творів, прагненням краси.

Визначальною ознакою української культури межі тисячоліть є розмаїття творчих спілок і об'єднань митців поза межами офіційних організацій, утримуваних державою. Так, у Львові поза межами Спілки художників та Спілки письменників у 90-роки функціонують мистецьке товариство «Шлях», Клуб українських митців, Секція мистецтвознавства НТШ, «Бу-Ба-Бу», «Лугосад», Мистецька секція Спортивно-Мистецької Асоціації «Галицька Січ», Мистецько-літературне об'єднання «Січкаря», Творча майстерня «Марко», Творча корпорація «Лір-Артіль», Мистецьке об'єднання «Дзига», Мистецько-літературне об'єднання «Трипілля», Галицька асоціація ковалів, Мистецько-спортивно-оздоровча Асоціація «Аркан», Спілка критиків та істориків мистецтва, Творчо-виробничий фонд «Фабрика Івана Левитського».

Серед творчих здобутків останніх десятиліть – грандіозна опера М.Скорика «Мойсей» за п'єсою І.Франка, спроба переглянути звичні оцінки діячів культури минулого – «Дискурс модернізму в українській літературі» С.Павличко, «Шевченко, якого ми не знаємо» Г.Грабовича, «Польові дослідження з українського сексу» О.Забужко.

Питання для самоконтролю

1. Які соціально-політичні передумови сприяли українському ренесансу 20-х років 20 століття?
2. Назвіть видатних представників української освіти й науки, які сприяли культурному відродженню 20-х років?
3. Як європейський модернізм вплинув на українське образотворче мистецтво 20-х років?
4. Що ви знаєте про «розстріляне відродження»?
5. Яку роль зіграла діяльність «Просвіти» в процесі українізації культури 20-х років?
6. Які стильові тенденції характерні для української архітектури та скульптури 20-30-х років?
7. Хто з видатних українських художників відновлював традиції «Козацького бароко»?
8. Що визнаєте про творчий спадок К.Малевича та «школи Бойчук»?
9. Хто із спадкоємців М.Лисенка продовжував справу української професійної музики в Центральній та Західній Україні 20-30-х років?
10. Хто входив до групи поетів-неокласиків? На яку естетичну платформу вони спиралися?
11. Як процеси національно-культурного ренесансу 20-х років відбилися у театральному мистецтві? Що ви знаєте про «Молодий театр» та творче об'єднання «Березиль»?
12. Творчий спадок кого з діячів культури 30-х років можна віднести до соцреалізму? За якими ознаками?
13. Хто з видатних діячів української культури в еміграції ви знаєте?
14. Які твори представників української культури часів Другої світової війни служили духовною запорукою перемоги над фашизмом?
15. В яких стильових напрямках проходять пошуки українських митців в другій половині 20 і на межі 21 століть?

Рекомендована література

1. Брайчевський М. Вибране.- Нью-Йорк, Київ. – 1990.
2. Грушевський М. Наша політика.- Львів, 1911.
3. Баглій Д.І. Історія Слобідської України.- Х., 1990.
4. Винниченко В. Відродження нації. У 3 томах.- К., 1990.
5. Євнух В.Б., Камінський Є.Є., Ковальчук О.О., Трощинський В.П. Зберігаючи українську самобутність. – К., 1992. – с.43
6. Євселевський Л., Фарина С. «Советизация» та занепад товариств «Просвіта» в 1920-1923 рр. // Чорна книга України: Зб. Документів, архівних матеріалів...-К., 1998

7. Жулинський М. Із забуття в безсмертя (Сторінки призабутої спадщини). - К., 1990
8. Лавріненко Ю. Розстріляне відродження .- Мюнхен, 1959
9. Семчишин М. Тисяча років української культури . – К., 1993
10. Сергійчик В. Українізація Росії . – К., 2000
11. Хвильовий М. Україна чи Малоросія? // Твори: У 2 томах, - К, 1991 .- Т.2.
12. Огієнко І. Українська культура. – К., 1992
13. Полевой В.М. Двадцятый век: Изобразительное искусство, архитектура стран и народов мира.- М., 1988.
14. Арнольд А.И. Цивилизация грядущего тысячелетия. Культурологические размышления. – М., 1997.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
ЛЕКЦІЯ 1. СУТНІСТЬ ПОНЯТТЯ КУЛЬТУРИ, ЇЇ СТРУКТУРА, ВИДИ ТА ФОРМИ.....	4
Сутність та походження поняття «культура»	5
Основні функції культури	8
Структурна цілісність культури. Культура матеріальна та духовна ...	9
Історична типологія культури	12
ЛЕКЦІЯ 2. ФЕНОМЕН УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ	15
Проблема етногенезу українців	16
Історія походження назви «Русь» та «Україна»	22
Основні історико-етнографічні зони України.....	24
Український етнос у сучасному просторі.....	26
Основні риси українського світоглядного менталітету	27
ЛЕКЦІЯ 3. СТАРОДАВНЯ КУЛЬТУРА УКРАЇНИ	32
Праісторія української культури. Найдавніші пам'ятки.....	32
Трипільська культура та її здобутки	34
Кимерійці як продовжувачі трипільської культури	36
Взаємовпливи культур (скіфська, антична, слов'янська) на праукраїнських землях	36
Культура антів	40
ЛЕКЦІЯ 4. КУЛЬТУРА КИЇВСЬКОЇ РУСІ.....	44
Соціально-економічні та історичні умови формування Київської Русі.....	45
Розвиток писемності та освіти	46
Наукові знання	47
Література.....	48
Музика	50
Архітектура	51
Образотворче мистецтво.....	52
ЛЕКЦІЯ 5. УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА XIV-ГО ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII-ГО СТОЛІТТЯ.....	57
Процес формування українського етносу в умовах польсько-литовського поневолення	58
Відгуки ренесансу і гуманізму в Україні.....	59
Розвиток освіти і науки в Україні в 14–17 ст	60
Козацтво як явище історії та культури	61

Нові процеси в духовному житті: реформування церкви та освіти, розвиток науки.....	64
Українське бароко як нове світовідчуття і нове мистецтво	67

ЛЕКЦІЯ 6. УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII- КІНЦЯ XVIII СТОЛІТТЯ

Соціально-політичні умови культурно-історичного розвитку України другої половини 17-го кінця 18-го століть	69
Становлення національної свідомості. Неповторність релігійного життя на українських землях. Унікальність культури Запорізького козацтва	72
Українське Просвітництво. Наука й освіта, книговидавництво. Діяльність Києво-Могилянської академії. Життя і творчість П.Могили, Г.Сковороди	77
Художня культура. Феномен українського бароко. Стильова своєрідність архітектурного й образотворчого мистецтва, літератури, театру й музичної творчості. Партесні Концерти Д.Бортнянського, М.Березовського, А.Веделя. Народна творчість	82

ЛЕКЦІЯ 7. УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРА З КІНЦЯ XVIII-ГО ДО ПОЧАТКУ XX-ГО СТОЛІТТЯ. НАЦІОНАЛЬНЕ КУЛЬТУРНЕ ВІДРОДЖЕННЯ

Історичні та соціально-політичні передумови розвитку української культури з кінця XVIII-го до початку XX-го століття	95
Феномен українського національно-культурного відродження та його періодизація. Становлення національної самосвідомості	97
Художня культура національного відродження. Стилї й напрямки української культури XIX-го століття. Історичні дослідження, започаткування етнографії. Наука й освіта. Образотворче мистецтво й архітектура. Розвиток літературного процесу, розвідки у мовознавстві. Національний театр і музика.....	102

ЛЕКЦІЯ 8. КУЛЬТУРА УКРАЇНИ У XX СТОЛІТТІ.....

Передумови розвитку української культури XX-го століття.....	118
Українська культура у часи відновлення державності та боротьби за національну незалежність	119
Культура України за доби тоталітаризму. Діячі української культури в еміграції	130
Українська культура другої половини XX-го початку XXI століть.....	135